

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ : ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ : ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ : ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΟΝΟΜΑ : ΕΙΡΗΝΗ

ΕΠΩΝΥΜΟ: ΤΣΟΛΑΚΙΔΗ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ : 230011

ΕΠΟΠΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ :

**ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΝΤΑΖΑΚΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ
ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ : Η ΠΕΡΙ ΑΡΕΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2019

Επιβλέποντες καθηγητές :

Παναγιώτης Πανταζάκος, Καθηγητής Φιλοσοφίας στο τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής Ψυχολογίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Άννα Λάζου, Επίκουρη καθηγήτρια Ανθρωπολογικής Φιλοσοφίας στο τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής Ψυχολογίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μιχαήλ Κ. Μαντζανάς, Αναπληρωτής Καθηγητής στην Ανωτάτη Εκκλησιαστική Ακαδημία Αθηνών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ**ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....4****1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ**

1.1 Λίγα λόγια για τη ζωή και το έργο του Αριστοτέλη.....5-10

1.2 Το συγγραφικό έργο του Αριστοτέλη.

Έργα που σώθηκαν και έργα που χάθηκαν.....10-12

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ : ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ

2.1 Τελεολογικός χαρακτήρας αριστοτελικής σκέψης-Το ύψιστο αγαθό.....13-14

2.2 Η μέθοδος της ηθικής επιστήμης κατά τον Αριστοτέλη.....14-15

2.3 Τρία είδη βίων.....15-17

2.4 Τα τρία κριτήρια προσέγγισης της ευδαιμονίας.....17-18

2.5 Ο καθοριστικός ρόλος της έννοιας του έργου

για τον ορισμό της ευδαιμονίας.....18-19

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ : ΑΡΕΤΕΣ

3.1 Η σχέση των μερών της ψυχής με τα είδη της αρετής.....20-21

3.2 Τα δύο είδη αρετής.....21-22

3.3 Ηθικές αρετές

3.3.1 Ο τρόπος απόκτησής τους.....22-25

3.3.2 Οι αρετές ως ἕξεις –Καθορισμός του όρου «ἕξεις».....25-28

3.3.3 Καθορισμός της αρετής ως «ἕξις προαιρετική».....28-29

3.3.4 Η αρετή ως μεσότητα.....29-35

3.3.5 Οι ηθικές αρετές της ανδρείας ,της σωφροσύνης και της μεγαλοψυχίας..35-38

3.3.6 Η Δικαιοσύνη η κατεξοχήν κοινωνική αρετή.....38-40

3.3.7 Η φιλία η άλλη κατεξοχήν κοινωνική αρετή.....40-46

3.4 Διανοητικές αρετές

3.4.1 Γενικά.....46-47

3.4.2 Επιστήμη, τέχνη, φρόνηση, σοφία, νους47-50

ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....51-52**ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....53-54**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία με θέμα «Η περί αρετής διδασκαλία του Αριστοτέλη» έχει ως σκοπό τη συνοπτική διερεύνηση της έννοιας της αρετής στον Αριστοτέλη, μιας έννοιας άμεσα συνυφασμένης με την ανθρώπινη ευδαιμονία και το αγαθό. Αυτός ο συσχετισμός της αρετής με την ευδαιμονία αναδεικνύεται από την αρχική μας διευκρίνιση για το πώς αντιλαμβάνεται ο μεγάλος φιλόσοφος και διανοητής τον ευδαιμονικό βίο. Και εφόσον, κατά τον Αριστοτέλη, η αρετή είναι ο δρόμος προσέγγισης του ύψιστου αγαθού και υπέρτατου σκοπού της ανθρώπινης ζωής, δηλαδή της ευδαιμονίας, είναι ανάγκη να εστιάσουμε στην ερμηνευτική προσπέλαση αυτής της τόσο σημαντικής έννοιας, καθώς επίσης στη διάκρισή της σε διανοητική και ηθική, αλλά και στη συνοπτική παρουσίαση των πιο σημαντικών επιμέρους αρετών. Έτσι, πιστοποιείται ότι ο Σταγειρίτης φιλόσοφος προσδίδει μεγάλη σημασία και στα δύο είδη αρετών για την ηθική τελείωση του ανθρώπου και την επίτευξη του σκοπού του ως ανθρώπινου όντος.

Λέξεις – κλειδιά : ευδαιμονία, ύψιστο αγαθό, σκοπός, ηθική αρετή, μεσότητα, έξις, διανοητική αρετή, φρόνηση, δικαιοσύνη, φιλία

ABSTRACT

The present master thesis on “The Aristotle’s Teaching of virtue” aims at a brief exploration of the meaning of virtue based on Aristotle, a concept directly connected with human happiness and good. This connection of virtue with bliss is evidenced by our initial clarification of how the great philosopher and thinker perceive the euphemistic life. And since, according to Aristotle, virtue is the way of approaching the highest commodity and supreme purpose of human life, that is bliss, it is necessary to focus on the interpretative access of this so important concept, as well as its separation in intellectual and moral, but also in the summary of the most important individual virtues. Thus, it is verified that the philosopher attaches great importance to both kinds of virtues for the moral perfection of man and the achievement of his purpose as a human being.

1° ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1.1 Λίγα λόγια για τη ζωή και το έργο του Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε το 384 π.Χ. στα Αρχαία Στάγειρα της Χαλκιδικής. Ο πατέρας του ήταν ο Νικόμαχος, γιατρός του βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα Γ', τον οποίο είχε πατέρα ο Φίλιππος. Ο Νικόμαχος, είχε γράψει έξι βιβλία ιατρικής και ένα φυσικής, θεωρούσε πρόγονό του τον ομηρικό ήρωα και γιατρό Μαχάονα, το γιο του Ασκληπιού. Πίστευαν ότι και της μητέρας του η καταγωγή ήταν θεϊκή και ανήκε στο γένος των Ασκληπιαδών.

Ο Αριστοτέλης πρόωρα ορφάνεψε από πατέρα και μητέρα και την κηδεμονία του ανέλαβε ο φίλος του πατέρα του Πρόξενος. Ο Πρόξενος, που φρόντισε τον Αριστοτέλη σαν δικό του παιδί, τον έστειλε στην Αθήνα σε ηλικία 17 ετών (367 π.Χ.), για να γίνει μαθητής του Πλάτωνα. Πράγματι ο Αριστοτέλης σπούδασε στην Ακαδημία του Πλάτωνα επί 20 χρόνια (367 - 347), μέχρι τη χρονιά δηλ. που πέθανε ο δάσκαλός του. Και φυσικά δεν θα μπορούσε να βρεθεί καλύτερη σχολή για το δαιμόνιο πνεύμα του εφήβου από την Ακαδημία του Πλάτωνα, το κορυφαίο τότε εκπαιδευτικό ίδρυμα της Αθήνας. Τον Πλάτωνα ο Αριστοτέλης δεν τον βρήκε τότε στην Αθήνα, καθώς είχε πριν από λίγο αναχωρήσει για τη Σικελία για το δεύτερο από τα τρία ταξίδια που επιχείρησε στην περιοχή εκείνη του ελληνισμού κυνηγώντας το όνειρό του, να δει να παίρνουν ζωή οι πολιτικές του ιδέες και διδασκαλίες. Η απουσία του Πλάτωνα από την Αθήνα τον καιρό που έφτασε εκεί νεαρός σπουδαστής ο Αριστοτέλης ήταν ένα γεγονός με αποφασιστική σημασία για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του Σταγειρίτη, καθώς η Ακαδημία δεν ήταν απλώς μια σχολή, μια από τις πολλές που υπήρχαν τότε στην Αθήνα, αλλά ήταν το σημείο συνάντησης σημαντικών λογίων της εποχής, που διατηρώντας και μέσα στα πλαίσια της Ακαδημίας ο καθένας τη δική του προσωπικότητα, το δικό του επιστημονικό "πιστεύω", προωθούσαν όλοι μαζί την επιστημονική έρευνα παίρνοντας ο ένας από τον άλλο χρήσιμες παρορμήσεις και επιδρώντας θετικά ο ένας στον άλλον. Ένας τέτοιος λόγιος τον οποίο είχε την τύχη να συναντήσει ο Αριστοτέλης στην Ακαδημία, όταν ήρθε να σπουδάσει σ' αυτήν, ήταν ο Εύδοξος από την Κνίδο. Ο νεαρός, τότε, αυτός επιστήμονας ήταν μια από τις πιο προικισμένες προσωπικότητες της αρχαιότητας. Ήταν μαθηματικός, αστρονόμος

και γεωγράφος, και ο Πλάτωνας δεν δίστασε καθόλου να του εμπιστευθεί, κατά τη διάρκεια της απουσίας του, τη διεύθυνση της σχολής του. Με την απουσία του Πλάτωνα ο Αριστοτέλης είχε, από την πρώτη στιγμή, την ευκαιρία να δεχτεί εκείνην ακριβώς την επίδραση που πρέπει να ανταποκρινόταν πολύ αμεσότερα στη δική του ψυχοσύνθεση, την απόλυτα σχεδόν θετική και επιστημονική, την ελάχιστα οπωσδήποτε ποιητική (τέτοια ήταν κατά βάση η ψυχοσύνθεση του Πλάτωνα).¹

Η επιστροφή του Πλάτωνα στην Αθήνα έγινε μόλις δυο χρόνια αργότερα. ο Πλάτωνας είχε πια τότε περάσει τα εξήντα, ενώ ο Αριστοτέλης μόλις πλησίαζε τα είκοσι. Ο έμπειρος δάσκαλος αμέσως θαύμασε την οξύνοια του Αριστοτέλη. Στην αρχαιότητα υπήρχε το ανέκδοτο ότι ο Πλάτωνας έδωσε στον Αριστοτέλη το παρανόμι "ο Νους", ο Νους της σχολής. Ο Πλάτωνας όμως έδωσε κι ένα δεύτερο παρατσούκλι στον Αριστοτέλη. τον είπε "αναγνώστη", γιατί ο Αριστοτέλης έμενε μερικές φορές και διάβαζε στο σπίτι του αντί να πηγαίνει στο μάθημα.

Είκοσι χρόνια έμεινε ο Αριστοτέλης στην Ακαδημία. Μετά τη συμπλήρωση των βασικών σπουδών του κύριο έργο του είχε πια την επιστημονική έρευνα και τη διδασκαλία. Η διδασκαλία του στην Ακαδημία και οι ιδέες που μ' αυτήν μετέδιδε στους μαθητές του έφεραν συχνά τον Αριστοτέλη αντιμέτωπο με τους συναδέλφους του στην Ακαδημία, τον Ηρακλείδη, τον Σπεύσιππο, τον Ξενοκράτη ασκώντας εις βάρος τους αλύπητη μερικές φορές κριτική. Και του Πλάτωνα οι απόψεις δεν ξέφυγαν από τον έλεγχο του Αριστοτέλη, αλλά και η κριτική που ασκούσε σε βάρος άλλων σχολών και των εκπροσώπων τους ήταν αυστηρή, με αποτέλεσμα να έχει λίγους μόνο φίλους, πολλούς όμως εχθρούς. Ο χαρακτήρας του δεν θα ήταν βέβαια άσχετος με αυτό το γεγονός, σχεδόν όμως τις περισσότερες φορές ήταν η βαθιά του πίστη πως οι δικές του απόψεις βρίσκονταν πιο κοντά στην αλήθεια αυτό που τον εξωθούσε στην αυστηρή κριτική των απόψεων των άλλων· όταν είχε να διαλέξει ανάμεσα στους φίλους και στην αλήθεια —μας το βεβαιώνει ο ίδιος—, θεωρούσε «ὄσιον προτιμᾶν τὴν ἀλήθειαν». Πίστευε ακράδαντα πως του αληθινού φιλοσόφου γνώρισμα είναι να έχει το κουράγιο ακόμη «καὶ τὰ οἰκεῖα ἀναιρεῖν ἐπὶ σωτηρίᾳ τῆς

¹ Düring Ingemar, Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και Ερμηνεία της Σκέψης του, τόμος Β', μετάφραση Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα (Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1999)

ἀληθείας», να θυσιάζει δηλαδή ακόμη και τις πιο προσωπικές του απόψεις, αν είναι να σωθεί η αλήθεια.

Όταν το 347 π.Χ. πέθανε ο Πλάτωνας, προέκυψε θέμα διαδόχου στη διεύθυνση της σχολής. Επικρατέστεροι για το αξίωμα ήταν οι τρεις καλύτεροι μαθητές του Πλάτωνα, ο Αριστοτέλης, ο Ξενοκράτης και ο Σπεύσιππος. Ο Αριστοτέλης τότε μαζί με τον Ξενοκράτη εγκατέλειψε την Αθήνα και εγκαταστάθηκαν στην Άσσο, πόλη της μικρασιατικής παραλίας, απέναντι από τη Λέσβο. Άφηνε έτσι πίσω του την Αθήνα, τη ζωή του στην Ακαδημία, και έκλεινε την πρώτη περίοδο της φιλοσοφικής του δραστηριότητας. Καρποί αυτής της περιόδου ήταν τα έργα του που έφτασαν ως εμάς με τους τίτλους *Κατηγορίαι*, *Περὶ ἔρμηνείας*, *Τοπικά*, *Αναλυτικὰ πρότερα*, *Αναλυτικὰ ὕστερα*, *Ποιητική*, *Ρητορική* (μόνο τα δύο πρώτα βιβλία), *Ἠθικὰ μεγάλα*, και αργότερα ένα μεγάλο μέρος από τα *Φυσικὰ* του, το *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, σημαντικές ενότητες από τα *Μετὰ τὰ φυσικὰ* (εκείνες όπου συζητείται η πλατωνική θεωρία περί ιδεών), το τρίτο βιβλίο της *Ρητορικῆς*, τα *Ἠθικὰ Εὐδήμια*. Ἦδη το περιεχόμενο των έργων που κατατάσσονται στην περίοδο αυτή δείχνει πως η εργασία του Αριστοτέλη στην πρώτη αυτή εικοσαετία της φιλοσοφικής του δραστηριότητας έχει στη βάση της τους πλατωνικούς προβληματισμούς: από αυτούς ξεκινώντας ο Αριστοτέλης διαμορφώνει τη δική του φιλοσοφική κοσμοθεωρία. Απορρίπτει τη θεωρία των ιδεών και διατυπώνει τις δικές του απόψεις για τη διαλεκτική, την τέχνη του λόγου, την επιστημονική απόδειξη. Αρχίζει να διαμορφώνει τη θεωρία του περί των αρχών και να αναζητεί τον τελικό σκοπό των φυσικών φαινομένων και της ανθρώπινης ζωής.²

Την Άσσο κυβερνούσαν τότε δύο πλατωνικοί φιλόσοφοι, ο Έραστος και ο Κορίσκος, στους οποίους είχε χαρίσει την πόλη ο ηγεμόνας του Αταρνέα και παλιός μαθητής του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, Ερμίας. Οι δύο φίλοι, κυβερνήτες της Άσσο, είχαν ιδρύσει εκεί μια φιλοσοφική σχολή, ως παράρτημα της Ακαδημίας. Στην Άσσο ο Αριστοτέλης δίδαξε τρία χρόνια και μαζί με τους φίλους του κατόρθωσε ό,τι δεν μπόρεσε ο Πλάτωνας. Συνδέθηκαν στενά με τον Ερμία και τον επηρέασαν τόσο, ώστε η τυραννία του να καταστεί πραότερη και δικαιότερη. Το

² Δημήτρης Λυπουρλής - Δέσποινα Μωραΐτου, Σχολικό Εγχειρίδιο Φιλοσοφικός Λόγος Γ΄ τάξη Γενικού Λυκείου (θεωρητική κατεύθυνση) εκδ 1999

τέλος του τυράννου όμως ήταν τραγικό. Επειδή προέβλεπε την εκστρατεία των Μακεδόνων στην Ασία, συμάχησε με το Φίλιππο. Γι' αυτό τον συνέλαβαν οι Πέρσες και τον θανάτωσαν με μαρτυρικό σταυρικό θάνατο.

Στην Άσσο άρχισε για τον Αριστοτέλη μια εντελώς καινούργια περίοδος στη ζωή του και στις έρευνές του. Τα ενδιαφέροντά του στράφηκαν τώρα προς νέους στόχους: ο Αριστοτέλης ανακάλυψε τον κόσμο των ζώων και των φυτών. Αυτό είναι άλλωστε το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της δεύτερης περιόδου της φιλοσοφικής του δραστηριότητας, αυτής που αρχίζει με την εγκατάσταση στην Άσσο και θα τελειώσει με τη δεύτερη εγκατάστασή του στην Αθήνα. Όλα σχεδόν τα φυσιογνωστικά του έργα είναι καρπός αυτής της περιόδου: *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι* (στην πραγματικότητα μια αξιοθαύμαστη συλλογή εντυπωσιακού σε όγκο ζωολογικού υλικού), *Περὶ ζῳων μορίων*, *Περὶ ζῳων πορείας*, "*Μικρὰ φυσικά*", *Περὶ ψυχῆς*.

Το 345 π.Χ. ο Αριστοτέλης, ακολουθώντας τη συμβουλή του μαθητή του Θεόφραστου, πέρασε απέναντι στη Λέσβο και εγκαταστάθηκε στη Μυτιλήνη, όπου έμεινε και δίδαξε μέχρι το 342 π.Χ. Εκείνη τη χρονιά τον προσκάλεσε ο Φίλιππος στη Μακεδονία, για να αναλάβει τη διαπαιδαγώγηση του γιου του Αλέξανδρου, που ήταν τότε μόλις 13 χρονών. Ο Αριστοτέλης άρχισε με προθυμία το έργο της αγωγής του νεαρού διαδόχου. Φρόντισε να του μεταδώσει το πανελλήνιο πνεύμα και χρησιμοποίησε ως παιδευτικό όργανο τα ομηρικά έπη. Η εκπαίδευση του Αλέξανδρου γινόταν άλλοτε στην Πέλλα και άλλοτε στη Μίεζα, μια κωμόπολη της οποίας τα ερείπια έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη. Εκεί το 341 π.Χ. πληροφορήθηκε το θάνατο του Ερμία.

Ο Αριστοτέλης έμεινε στη μακεδονική αυλή έξι χρόνια. Όταν ο Αλέξανδρος συνέτριψε την αντίσταση των Θηβαίων και αποκατέστησε την ησυχία στη νότια Ελλάδα, ο Αριστοτέλης πήγε στην Αθήνα (335 π.Χ.) και ίδρυσε δική του φιλοσοφική σχολή. Για να εγκαταστήσει τη σχολή του διάλεξε το Γυμνάσιο, που λεγόταν και Λύκειο, ανάμεσα στο Λυκαβηττό και τον Ιλισό, κοντά στην πύλη του Διοχάρη. Με χρήματα που του έδωσε άφθονα ο Αλέξανδρος, ο Αριστοτέλης έχτισε μεγαλόπρεπα οικήματα και στοές, που ονομάζονταν "περίπατοι". Ίσως γι' αυτό η σχολή του ονομάστηκε Περιπατητική και οι μαθητές του περιπατητικοί φιλόσοφοι.

Η οργάνωση της σχολής είχε γίνει κατά τα πρότυπα της Πλατωνικής Ακαδημίας. Τα μαθήματα για τους προχωρημένους μαθητές γίνονταν το πρωί ("εωθινός περίπατος") και για τους αρχάριους το απόγευμα ("περί το δειλινόν", "δειλινός περίπατος"). Η πρωινή διδασκαλία ήταν καθαρά φιλοσοφική ("ακροαματική"). Η απογευματινή "ρητορική" και "εξωτερική".

Η σχολή είχε μεγάλη βιβλιοθήκη και τόσο καλά οργανωμένη, ώστε αργότερα χρησίμευσε ως πρότυπο για την ίδρυση των βιβλιοθηκών της Αλεξάνδρειας και της Περγάμου. Ο Αριστοτέλης μάζεψε χάρτες και όργανα χρήσιμα για τη διδασκαλία των φυσικών μαθημάτων. Έτσι σύντομα η σχολή έγινε περίφημο κέντρο επιστημονικής έρευνας. Στα δεκατρία χρόνια που έμεινε ο Αριστοτέλης για δεύτερη φορά στην Αθήνα δημιούργησε το μεγαλύτερο μέρος του έργου του, που προκαλεί το θαυμασμό μας με τον όγκο και την ποιοτική του αξία. Γιατί είναι άξιο απορίας, πώς ένας άνθρωπος σε τόσο λίγο χρονικό διάστημα συγκέντρωσε και κατέγραψε τόσες πολλές πληροφορίες. Ο φιλόσοφος συνθέτει τώρα το σημαντικότερο μέρος των *Πολιτικῶν* του (έχει άλλωστε προηγηθεί —κατά την περίοδο των ταξιδιών του— η συγκέντρωση των 158 *Πολιτειῶν* του, των μορφών διακυβέρνησης ή, όπως θα λέγαμε εμείς σήμερα, των συνταγμάτων ενός πλήθους ελληνικών πόλεων), ενώ παράλληλα συγγράφει σημαντικό μέρος από τα *Μετὰ τὰ φυσικά* του, το βιολογικού περιεχομένου έργο *Περὶ ζῴων γενέσεως*, τα *Ἠθικὰ Νικομάχεια*.

Το 323 π.Χ. με την είδηση του θανάτου του Μ. Αλεξάνδρου οι οπαδοί του αντιμακεδονικού κόμματος νόμισαν ότι βρήκαν την ευκαιρία να εκδικηθούν τους Μακεδόνες στο πρόσωπο του Αριστοτέλη. Οι Αθηναίοι κατηγορήσαν τον Αριστοτέλη για ασέβεια ("γραφή ασεβείας"), επειδή είχε ιδρύσει βωμό στον Ερμία, είχε γράψει τον ύμνο στην Αρετή και το επίγραμμα στον ανδριάντα του Ερμία, στους Δελφούς. Ο Αριστοτέλης όμως, επειδή κατάλαβε τα πραγματικά κίνητρα και τις αληθινές προθέσεις των μηνυτών του, έφυγε για τη Χαλκίδα, προτού γίνει η δίκη του (323 π.Χ.). Εκεί έμεινε, στο σπίτι που είχε από τη μητέρα του, μαζί με τη

δεύτερη σύζυγό του την Ερπυλλίδα και με τα δύο του παιδιά, το Νικόμαχο και την Πυθιάδα.³

Ο Αριστοτέλης απεβίωσε μεταξύ πρώτης και εικοστής δευτέρας Οκτωβρίου του έτους 322 π.Χ. στη Χαλκίδα από στομαχικό νόσημα, μέσα σε θλίψη και μελαγχολία. Το σώμα του μεταφέρθηκε στα Στάγειρα, όπου θάφτηκε με εξαιρετικές τιμές. Οι συμπολίτες του τον ανακήρυξαν "οικιστή" της πόλης και έχτισαν βωμό πάνω στον τάφο του. Στη μνήμη του καθιέρωσαν γιορτή, τα "Αριστοτέλεια", και ονόμασαν έναν από τους μήνες "Αριστοτέλειο". Η πλατεία όπου θάφτηκε ορίστηκε ως τόπος των συνεδρίων της βουλής.

Φεύγοντας από την Αθήνα, διευθυντή της σχολής άφησε το μαθητή του Θεόφραστο, που τον έκρινε ως τον πιο κατάλληλο. Έτσι το πνευματικό ίδρυμα του Αριστοτέλη εξακολούθησε να ακτινοβολεί και μετά το θάνατο του μεγάλου δασκάλου.

Από αξιόπιστες πηγές μαθαίνουμε ότι ο Αριστοτέλης υπήρξε η ενσάρκωση του ορθού μέτρου σ' όλες τις εκδηλώσεις της ζωής του. Την έμφυτη ευγένεια και τρυφερότητα της ψυχής του τη βρίσκουμε διάχυτη μέσα στη διαθήκη του.

1.2 Το συγγραφικό έργο του Αριστοτέλη. Έργα που σώθηκαν και έργα που χάθηκαν.

Ήδη στην αρχαιότητα τα έργα του Αριστοτέλη χωρίζονταν σε δύο κυρίως ομάδες. Την πρώτη την αποτελούσαν έργα με τα οποία ο Αριστοτέλης απευθυνόταν σε ένα πλατύτερο αναγνωστικό κοινό, ένα κοινό πέρα από το ακροατήριό του στην Ακαδημία και, αργότερα, στο Λύκειο. Οι αρχαίοι ονόμαζαν τα έργα της ομάδας αυτής, ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, *εξωτερικά*. Σήμερα δεν έχουμε από τα έργα αυτά του Αριστοτέλη παρά μόνο αποσπάσματα, κομμάτια δηλαδή, μικρότερα ή μεγαλύτερα, που διασώθηκαν στα έργα άλλων συγγραφέων της αρχαιότητας. Τη δεύτερη ομάδα την αποτελούν τα έργα του που μας σώθηκαν ολόκληρα. Όλα τους σχεδόν είναι τα χειρόγραφα που είχε μαζί του ο Αριστοτέλης στα μαθήματά του· μερικά μάλιστα από αυτά δεν είναι παρά σημειώσεις στη συντομότερη δυνατή

³ βλ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Γ2 (Κλασσικός Ελληνισμός) σσ 486-489, Γεωργούλης Κων/νος, Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας , Τόμος Α' (Αθήνα : εκδ. Παπαδήμα, 1975) σσ 242-247

μορφή, πρέπει επομένως να είχαν γραφεί για αποκλειστικά προσωπική χρήση, για να βοηθήσουν δηλαδή τη μνήμη του Αριστοτέλη την ώρα της παράδοσης (οι αρχαίοι ονόμαζαν τα έργα αυτά *ακροαματικά*). Η απορία είναι πια τότε δικαιολογημένη: Τα έργα του Αριστοτέλη που κυκλοφόρησαν στο ευρύ κοινό, τα έργα επομένως που πολλαπλασιάστηκαν σε πλήθος αντιτύπων, είναι ακριβώς τα έργα του που χάθηκαν· αντίθετα, τα έργα του από τα οποία δεν υπήρξε καν δεύτερο αντίτυπο πέρα από το προσωπικό του χειρόγραφο, αυτά έφτασαν τελικά ως εμάς.⁴

Ύστερα από τον θάνατο του Αριστοτέλη τα βιβλία του πέρασαν στην ιδιοκτησία του Θεόφραστου. Με τη σειρά του ο Θεόφραστος τα κληροδότησε στον Νηλέα από τη Σκήψη, τον τελευταίο που ζούσε ακόμη από τον στενό κύκλο των φίλων του Αριστοτέλη. Λίγο ύστερα από τον θάνατο του Θεόφραστου, δηλαδή λίγο ύστερα από το έτος 287/6, ο Νηλέας έφυγε από την Αθήνα για να εγκατασταθεί στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Μαζί του έφερε εκεί και τα προσωπικά χειρόγραφα του παλιού του φίλου, πιο πολύ από σεβασμό προς τη μνήμη του. Οι κληρονόμοι του, ανίδεοι άνθρωποι, δεν είχαν πια κανένα ενδιαφέρον για το περιεχόμενο των βιβλίων που κληρονόμησαν, πολύ θα ήθελαν όμως να τα σώσουν από τη βουλμία των ηγεμόνων της Περγάμου, που τι δεν θα έκαναν για να αποκτήσουν την πολύτιμη συλλογή, αφού είχαν και αυτοί αποδουθεί στον ίδιο με τους Πτολεμαίους της Αιγύπτου αγώνα για τη δημιουργία μεγάλης βιβλιοθήκης. Το μόνο λοιπόν που τους έμενε να κάνουν, σκέφτηκαν, ήταν να τα κρύψουν σε μια υπόγεια αποθήκη στη Σκήψη. Εκεί τα ανακάλυψε, ποιος ξέρει από ποιες πληροφορίες οδηγημένος, ένας περίφημος βιβλιόφιλος της Αθήνας, ο Απελλικών, στις αρχές του 1ου πια αιώνα π.Χ. Ο Απελλικών έφτασε στη Σκήψη στην κατάλληλη στιγμή. Τα βιβλία είχαν αρχίσει κιόλας να καταστρέφονται από την υγρασία και τα σκουλήκια. Τα αγόρασε λοιπόν και τα ξανάφερε πίσω στην Αθήνα. Όταν όμως το 86 π.Χ. ο Ρωμαίος Σύλλας κυρίεψε την Αθήνα, ανάμεσα στην πλούσια λεία που έστειλε από εκεί στη Ρώμη, ήταν και τα βιβλία του Αριστοτέλη. Νέες περιπέτειες άρχιζαν εκεί για τα βιβλία του μεγάλου φιλοσόφου. Αίτιοι τη φορά αυτή ήταν οι διάφοροι αντιγραφείς. Ώσπου στο δεύτερο μισό του 1ου αιώνα π.Χ. ανέλαβε και έφερε σε πέρας την έκδοση των

⁴ Δημήτρης Λυπουρλής - Δέσποινα Μωραΐτου, Σχολικό Εγχειρίδιο Φιλοσοφικός Λόγος Γ' τάξη Γενικού Λυκείου (θεωρητική κατεύθυνση) εκδ 1999

έργων του Αριστοτέλη ο Ροδίτης Ανδρόνικος. Η έκδοση αυτή έδωσε το έναυσμα για μια συστηματική πλέον απασχόληση με τα έργα και τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Σύντομα άρχισε μάλιστα, με βάση τα αντίγραφα της έκδοσης αυτής, και ο σχολιασμός των έργων του Αριστοτέλη. Σ' αυτό ακριβώς το ενδιαφέρον, που ήταν καρπός της συστηματικής εργασίας του Ανδρόνικου, χρωστούμε εμείς σήμερα τα έργα του Αριστοτέλη όσα έχουμε. Την ίδια όμως στιγμή είμαστε υποχρεωμένοι να πούμε πως το ενδιαφέρον για τα έργα που αποκάλυψε στον κόσμο ο Ανδρόνικος, έκανε να ξεχαστούν τα άλλα έργα του Αριστοτέλη, εκείνα που είχαν γνωρίσει τη μεγάλη δημοσιότητα.⁵

Αξίζει να επισημανθεί ότι ο Αριστοτέλης καλλιέργησε με εντυπωσιακή επιτυχία πολλούς επιμέρους φιλοσοφικούς και επιστημονικούς κλάδους (κάποιων μάλιστα από αυτούς υπήρξε και ο ιδρυτής και πρώτος διαμορφωτής τους). Μερικοί από αυτούς είναι η λογική, η φυσική, η κοσμολογία, η ζωολογία, η βιολογία, η φυσιολογία, η ψυχολογία, η οντολογία, η ηθική και πολιτική φιλοσοφία, η ρητορική, η λογοτεχνική κριτική. Εμείς σε αυτή την μεταπτυχιακή εργασία θα ασχοληθούμε συνοπτικά στη βασική του διδασκαλία περί αρετής, δηλαδή θα εστιάσουμε στον χώρο της ηθικής φιλοσοφίας του.

⁵ Δημήτρης Λυπουρλής - Δέσποινα Μωραΐτου, Σχολικό Εγχειρίδιο Φιλοσοφικός Λόγος Γ' τάξη Γενικού Λυκείου (θεωρητική κατεύθυνση) εκδ 1999

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ

2.1 Τελεολογικός χαρακτήρας αριστοτελικής σκέψης – Το ύψιστο αγαθό

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος ασχολείται σε μεγάλο μέρος των έργων του με την έννοια της αρετής. Πάνω στην έννοια του όρου αυτού θεμελιώνει τη φιλοσοφία του για την ηθική. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι πραγματεύεται την έννοια της αρετής σε τρία έργα του: τα Ηθικά Νικομάχεια, τα Ηθικά μεγάλα και τα Ηθικά Ευδήμεια. Η αρετή είναι το μέσο για την επίτευξη του ύψιστου αγαθού για τον άνθρωπο, της ευδαιμονίας.

Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι οποιαδήποτε τέχνη – χωρίς να εννοεί μόνο κάθε τεχνική δραστηριότητα αλλά και κάθε δραστηριότητα που έχει σχέση με τη διάνοηση του νου- και, ομοίως κάθε πράξη (ηθική δραστηριότητα) και κάθε επιλογή (προαίρεσις), σκοπό έχει την επίτευξη κάποιου αγαθού⁶. Επομένως, το αγαθό είναι αυτό που επιθυμούν όλες οι πράξεις και στο οποίο αποβλέπουν. Υπάρχει δηλαδή ένας τελικός σκοπός χάριν του οποίου επιλέγουμε τα πάντα και αυτό είναι το τελικό αγαθό. Άλλωστε στον Αριστοτέλη η πρακτική φιλοσοφία είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την πρακτική σκέψη, που προσδιορίζει συγκεκριμένα μέσα για την επίτευξη συγκεκριμένων σκοπών. Τα ανθρώπινα όντα ενεργούν πάντοτε εν όψει κάποιου σκοπού.⁷ Έτσι, η ζωή αποκτά νόημα, αναζητώντας ένα τελικό αγαθό/σκοπό. Όλα τα αγαθά του πνευματικού και υλικού πολιτισμού του ανθρώπου είναι αποτέλεσμα σειράς σκοπών και ενεργειών που οδηγούν στην υλοποίηση ορισμένων αξιών⁸. Στην ηθική όλες οι ενάρετες πράξεις του ανθρώπου έχουν ηθική αξία, συγχρόνως όμως αποτελούν τα μέσα για την υλοποίηση ενός υψηλότερου σκοπού. Σύμφωνα, λοιπόν, με την άποψη αυτή όλα έχουν μία νομοτέλεια για να οδηγήσουν στην απόκτηση του υπέρτατου αγαθού, του ύψιστου σκοπού, που δεν είναι άλλο από την ευδαιμονία, το ακρότατον τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν.⁹ Η ηθική λοιπόν φιλοσοφία του Αριστοτέλη έχει τελεολογικό χαρακτήρα.

⁶ Αριστοτέλους, Ἡθικά Νικομάχεια, Α1 1094α 1-3

⁷ βλ. Mortimer J. Adler, Ο Αριστοτέλης για όλους: Δύσκολος στοχασμός σε απλοποιημένη μορφή (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα, 1998) σσ.97-100

⁸ Αριστοτέλους, Ἡθικά Νικομάχεια, Α1 1094α 4-5

⁹ Αριστοτέλους, Ἡθικά Νικομάχεια, Α4 1095α 16-17

Όλη η φύση απαρτίζεται από όντα και πράγματα που έχουν κάποιο τέλος (σκοπό), δηλαδή υπόκεινται σε εντελέχεια. Το τέλος είναι ο στόχος για να πετύχουμε αυτό το οποίο είναι άριστο.

Στην προσπάθειά του για τον προσδιορισμό του ύψιστου/τελικού αγαθού στη ζωή ο Αριστοτέλης εμπλέκει και την ανώτερη επιστήμη που δεν είναι άλλη από την Πολιτική, την «ἀρχιτεκτονική τῶν ἐπιστημῶν», που ασκεί ρόλο καθοδηγητικό στις υπόλοιπες πρακτικές επιστήμες.¹⁰ Η πολιτική και η ηθική ως επιστήμες είναι στον Αριστοτέλη αλληλένδετες. Η ηθική αποτελεί το τμήμα εκείνο της πολιτικής που εξετάζει το ήθος του ανθρώπου. Ωστόσο, η ηθική είναι κοινωνική, γιατί βλέπει το άτομο ως μόριο του συνόλου της κοινωνίας, στην οποία ανήκει και μέσα στην οποία αναπτύσσει το ήθος του. Έτσι, η ηθική του Αριστοτέλη είναι κοινωνική, αλλά και η πολιτική του ηθική¹¹. Η πολιτική αποτελεί το μέσο που θα βοηθήσει το άτομο στην ηθική και πνευματική του ολοκλήρωση, δηλαδή στην ευδαιμονία, το εὖ ζῆν και το εὖ πράττειν.

2.2 Η μέθοδος της ηθικής επιστήμης κατά τον Αριστοτέλη

Η προσπέλαση των θεωρητικών επιστημών, κατά τον Αριστοτέλη, επιτυγχάνεται μέσω της παραγωγικής συλλογιστικής μεθόδου. Ο ανθρώπινος νους χρειάζεται να στηριχθεί στις **αρχές**¹², στις πρώτες αρχές και τις γενικές έννοιες για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Αντίθετα, οι πρακτικές επιστήμες-ηθική και πολιτική-ακολουθούν την επαγωγική μέθοδο, αναζητώντας τις πρώτες αρχές μέσω των δεδομένων των αισθήσεων. Ο μελετητής, επομένως, γνωρίζει, το «ὄτι»¹³, την ηθική πραγματικότητα, και όχι το «διότι», τη λογική εξήγηση και την αιτιώδη σχέση που μας προσφέρει η γνώση των αρχών της θεωρητικής φιλοσοφίας.¹⁴ Αυτό σημαίνει, λοιπόν, πως ο Αριστοτέλης θα μας δείξει ποια είναι η ευδαιμονία, εντούτοις δε θα μας πει γιατί πρέπει να την επιδιώκουμε. Επομένως, χωρίς

¹⁰ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α2 1094a 27-28

¹¹ βλ. Δημήτρης Κούτρας, Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους.τομ.Α Ηθική (εκδ.Δεύτερη Αθήνα, 2004) σ.11

¹² Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α4 1095a 30-b1 7, 1098a 33-b4

¹³ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α4 1095b 6-7

¹⁴ βλ. Δημήτρης Κούτρας, Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους.τομ.Α Ηθική (εκδ.Δεύτερη Αθήνα, 2004) σς 14-15

απαίτηση ακριβολογίας , αλλά μέσω περιγραφής θα εστιάσουμε στα διάφορα ηθικά θέματα και με κριτική παρουσίαση των διαφόρων γνώμων θα προχωρήσουμε επαγωγικά στη σύλληψη των ηθικών αρχών. Ο καθένας θα μπορεί να προσθέσει κάτι σε όσα έχουν ήδη ενταχθεί στην περιγραφή με πολύτιμο αρωγό τον χρόνο.

Στο πλαίσιο της ηθικής δεν πρέπει να απαιτούμε τις τέλει αποδείξεις που είναι δυνατές σε μια επιστήμη , όπως είναι τα μαθηματικά, που ασχολείται με πράγματα που είναι κατ' ανάγκην. Η επιστήμη, όπως μας λέει ο Αριστοτέλης είναι ἕξις ἀποδεικτική, καθώς γνωρίζει την αιτία, το «διότι» των πραγμάτων.¹⁵ Αντίθετα, οι ανθρώπινες πράξεις ανήκουν στην περιοχή του μη αναγκαίου λογικά, του «ὡς ἐπὶ τό πολὺ» ή του «ἐνδεχομένου ἄλλως ἔχειν».¹⁶ Γι' αυτό η ηθική φιλοσοφία, εν αντιθέσει με τις θετικές επιστήμες , δεν μπορεί να διατυπώσει ασφαλείς και βέβαιες αξιολογικές εξηγήσεις.¹⁷

Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, βασίζεται στην πραγματικότητα που μας προσφέρει η ζωή , για να ελέγξει τις ποικίλες γνώμες για την ευδαιμονία. Κυρίως θα στηριχθεί στα γνώριμα ¹⁸, αυτά που συνήθως μπορεί να γνωρίζει ο άνθρωπος και αυτά που μπορεί να γνωρίζει ο ίδιος προσωπικά. Έτσι, με επαγωγικό τρόπο θα ανακαλύψουμε τις αρχές της ηθικής και την αλήθεια στα θέματά της.

2.3 Τρία είδη βίων

Ο Αριστοτέλης στην πορεία της ηθικής του έρευνας εξετάζει τους βίους , τους τρόπους δηλαδή ζωής που επιλέγουν οι άνθρωποι , σύμφωνα με ένα πρότυπο που εξουσιάζει τη ζωή τους και παίζει πρωταρχικό ρόλο. Αναγνωρίζει τη δυσκολία καθορισμού του περιεχομένου της ευδαιμονίας , καθώς οι απόψεις γι' αυτήν ποικίλουν ανάμεσα στους σοφούς και το πλήθος. Μπορεί όλοι να συμφωνούν πως η ευδαιμονία είναι ο τελικός σκοπός , ο καθένας όμως την αντιλαμβάνεται διαφορετικά. Δεν θεωρούν όλοι οι άνθρωποι για άριστο αγαθό του βίου το ίδιο πράγμα και ούτε ο ίδιος άνθρωπος στις διάφορες φάσεις της ζωής του πιστεύει στην αξία του ίδιου αγαθού. Γι' αυτό λοιπόν θα καταλάβουμε τι είναι ευδαιμονία ἐκ τῶν βίων, μέσω δηλαδή εμπειρικών δεδομένων της ίδιας της ανθρώπινης ζωής, χωρίς

¹⁵ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Z3,1139b 32

¹⁶ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Z2, 1140a 1-2

¹⁷ βλ. W.D. Ross ό.π., σ.267 και Α.Μπαγιόνας ό.π., σ.34

¹⁸ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, A4 1095b 2-4

να έχουμε την ψευδαίσθηση ότι μια απλή θεωρητική ανάλυση θα μπορούσε να εξηγήσει τι είναι ευδαιμονία.

Οι άνθρωποι ζούνε τις ζωές τους με τρεις τρόπους, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη. Επηρεάζεται από τον δάσκαλό του, τον Πλάτωνα, ο οποίος στην Πολιτεία του διαιρεί τους ανθρώπους σε τρία γένη, το φιλόσοφον, το φιλόνοικον και φιλοκερδές¹⁹, που αποτελούν προβολή ενός εκ των τριών μορίων της ψυχής, δηλαδή του λογιστικού, του θυμοειδούς και του επιθυμητικού²⁰. Ο Αριστοτέλης περιλαμβάνει τη διάκριση αυτή των γενών τροποποιώντας την πλατωνική ορολογία και αναφερόμενος σε **βίο απολαυστικό**, σε **βίο πολιτικό ή πρακτικό** και σε **βίο θεωρητικό**.²¹

Ο πρώτος είναι ο απολαυστικός βίος, ο οποίος βασίζεται στην ηδονή και οι άνθρωποι που ανήκουν σ' αυτόν τον τρόπο ζωής αποκαλούνται «άνδραποδώδεις».²² Αρκούνται στις υλικές/σωματικές απολαύσεις και φαίνεται να προτιμούν τη ζωή των ζώων (βοσκημάτων βίον προαιρούμενοι).²³ Άρα είναι ένας βίος που δεν ταιριάζει σε ανθρώπους και γι' αυτό απορρίπτεται.

Πιο πάνω ο Αριστοτέλης τοποθετεί το βίο των ανθρώπων της πολιτικής και της πράξεως, που έχει ως βασικό χαρακτηριστικό του την αναζήτηση τιμών και δόξας. Δεν είναι όμως ο τελειότερος βίος στο μυαλό του Αριστοτέλη, καθώς δεν μπορεί κάποιος να έχει ως τελικό στόχο της ζωής του την πληθώρα των τιμών, γιατί από τη μια αυτό για το οποίο τιμάται κάποιος είναι σπουδαιότερο από την ίδια την τιμή και αυτό το ανώτερο, για τον Αριστοτέλη, είναι η αρετή και από την άλλη το να δέχεται κάποιος τιμές είναι λιγότερο σημαντικό από το να αποδίδει τιμές, πράγμα που αποδεικνύει το κύρος, την προσωπικότητα και τη στάση αυτού που τις προσφέρει.²⁴

Ο Αριστοτέλης ομιλεί για λίγο και για τον χρηματιστικό βίο, τον οποίο χαρακτηρίζει ως στυγνό και βίαιο, γιατί ο άνθρωπος που διάγει τέτοιο βίο υψώνει τον πλούτο σε αυταξία και αυτοσκοπό της ζωής²⁵. Ένας τέτοιος βίος όμως που έχει

¹⁹ Πλάτωνος, Πολιτεία Θ 581c 3-4

²⁰ Πλάτωνος, Πολιτεία Θ 581 de

²¹ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, 1095b 18-22-1096a 4-5

²² Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α5 1095b 19- b20

²³ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α5 1095b 20

²⁴ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α5 1095b 22-1096 a 3

²⁵ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α5 1096 a 5-7

ως σκοπό την απόκτηση χρημάτων δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον ευδαίμονα βίο, καθώς το χρήμα αποτελεί πάντοτε το μέσο για την επίτευξη άλλων πραγμάτων, δεν μπορεί να είναι ο τελικός σκοπός. Ο χρηματιστικός βίος κάνει όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες, όλες τις ανθρώπινες γνώσεις να έχουν ένα στόχο ενάντια στη φύση τους, τις καταστρέφει. Και ενώ ένας τέτοιος βίος φαίνεται να είναι κομμάτι του πολιτικού βίου, γιατί τα χρήματα, ο πλούτος, οι συναλλαγές προϋποθέτουν μια πολιτική ή κοινότητα, στην πραγματικότητα μοιάζει με τον απολαυστικό βίο.

Ο τρίτος βίος είναι ο θεωρητικός βίος, που για τον Αριστοτέλη είναι ο τρόπος ζωής με τον οποίο ο άνθρωπος φθάνει στην πραγματική ευδαιμονία. Θεωρία στο μυαλό του Αριστοτέλη είναι το να «μπορώ να γνωρίζω τις αρχές των αιώνιων όντων». Η ευδαιμονία βρίσκει την τέλεια έκφρασή της όχι στην πράξη αλλά στην κατά νουν θεωρία.²⁶ Γι' αυτό ο φιλόσοφος προτιμά την πνευματική ευδαιμονία που προέρχεται από τον θεωρητικό βίο. Η θεωρία είναι ο τέλειος βίος του φιλοσόφου, ο οποίος ζει σε πλήρη ευδαιμονία και αυτάρκεια, χωρίς να έχει την ανάγκη του πρακτικού βίου. Άρα, ο θεωρητικός βίος υπερέχει του πολιτικού, καθώς ο φιλόσοφος που την διάγει ζει μακριά από τις αισθητές και υλικές ανάγκες της ζωής, γίνεται θεωρός της ουσίας του θείου, που είναι καθαρά ενέργεια και νόηση. Ως καθαρά ενέργεια η ζωή του νου και της πνευματικής θεωρίας είναι η ύψιστη ευδαιμονία, διότι ευδαιμονία κατά τον Αριστοτέλη είναι ενέργεια.

2.4 Τα τρία κριτήρια προσέγγισης της ευδαιμονίας

Ο Αριστοτέλης στην προσπάθειά του να προσεγγίσει την ευδαιμονία, δηλαδή το τελικό/ύψιστο αγαθό στηρίζεται σε εμπειρικά δεδομένα απορρίπτοντας την ύπαρξη μιας πλατωνικής ιδέας του αγαθού, καθώς υποστηρίζει ότι αυτή δε βρίσκεται στον κόσμο των ιδεών, αλλά στον κόσμο της κλίμακας στην οποία κινούμαστε και μάλιστα στην ίδια τη φύση του ανθρώπου.

Η αριστοτελική ευδαιμονία προσλαμβάνει το χαρακτηρισμό του **τέλειου** και μάλιστα του **τελειότατου**.²⁷ Αυτό σημαίνει ότι το Αγαθό το επιθυμούμε για αυτό που είναι και όχι για κάτι άλλο. Η ευδαιμονία έχει την αξία και την ομορφιά της μέσα της. Δεν είναι ποτέ μέσο αλλά αυτοσκοπός, γι' αυτό τυγχάνει της προτιμήσεως

²⁶ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Κ7, 1177 α 12 -1178 α 22-29

²⁷ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α 1097 α 28, β 6

του ανθρώπου. Δύο ακόμη χαρακτηριστικά που αποδίδει ο Αριστοτέλης στο Αγαθό είναι το **αὐτάρκες**²⁸ και το **μὴ συναριθμούμενον**.²⁹ Η τελειότητα της ευδαιμονίας προϋποθέτει την αυτάρκεια. Με το **αὐτάρκες** σημαίνει ότι η ευδαιμονία δεν χρειάζεται τίποτε άλλο από την ίδια, για να κάνει επιθυμητό το βίο. Δεν υπάρχει τίποτε πέρα από την ευδαιμονία ή την καλή ζωή. Με τον χαρακτηρισμό **μὴ συναριθμούμενον** επισημαίνεται ότι η ευδαιμονία δεν είναι ένα απλό αγαθό στο οποίο, εάν προσθέσουμε ένα ακόμη, θα πάρουμε ένα μεγαλύτερο, δεν μπορεί να συγκαταριθμηθεί ανάμεσα στα υπόλοιπα, καθώς είναι το μεγαλύτερο και πληρέστερο αγαθό, είναι μια κατηγορία από μόνη της.

Όλη τη διδασκαλία περί ευδαιμονίας ο Αριστοτέλης την οικοδομεί πάνω στην ιεράρχηση των σκοπών (οι υψηλότεροι είναι προτιμότεροι από τους κατώτερους). Είναι αναγκαίο, όμως, να υπάρχει ένας ύψιστος σκοπός, που συνιστά και το πέρας της ηθικής προσπάθειας του ανθρώπου. Η ευδαιμονία, ως τέτοιος σκοπός, αναπαύεται στον εαυτό της ως κάτι το «ἄριστον ἄρα και κάλλιστον και ἡδιστον».³⁰

2.5 Ο καθοριστικός ρόλος της έννοιας του ἔργου για τον ορισμό της ευδαιμονίας

Για να ενισχύσει την άποψή του ο Αριστοτέλης για τον τέλειο χαρακτήρα της ευδαιμονίας στηρίζεται στην πλατωνική έννοια του ἔργου. Κάθε ἔργο και κάθε λειτουργία, κατά τον Πλάτωνα, αποδεικνύει το αγαθό και την αρετή του φορέα της. Έτσι η εκτέλεση και η πλήρης λειτουργία ανταποκρίνεται προς την αρετή και την τελειότητα του φορέα της.

Η έννοια του ἔργου χρησιμοποιείται από τον Αριστοτέλη για να τονιστεί η λειτουργία εκείνη που προσδιορίζει την ουσία του ανθρώπου και της ευδαιμονίας του. Το ἔργο και η ευδαιμονία του ανθρώπου ἐγκαινtimer στην ειδοποιό διαφορά³¹ που ξεχωρίζει τη ζωή του ανθρώπου από εκείνη των φυτών και των ζώων. Τα φυτά διαθέτουν την θρεπτική και την αυξητική ζωή³², τα ζώα επιπλέον την αισθητική³³

²⁸ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α 1097 b 14-15

²⁹ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α 1097 α 16-21

³⁰ βλ Θεόδωρος Σκαλτσάς, Ο χρυσός αιώνας της αρετής: Αριστοτελική Ηθική (Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1993) σ 24

³¹ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α7 1097 b 33-34

³² Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α7 1097 b 33 – 1098 a 1

³³ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α7 1098 α 2

και ο άνθρωπος πέρα από αυτές τις μορφές ζωής , διαθέτει και την πρακτικήν ζωή του λογικού μέρους της ψυχής.³⁴ Η ειδιοποιός διαφορά του ανθρώπου , σε σχέση με τα άλλα έμβια όντα, είναι η λογική ψυχή που διανοείται και ενεργεί με το λογικό μέρος στην πράξη.³⁵

Συνεπώς , το ανθρώπινο αγαθό (ο σκοπός της ζωής του) είναι η έλλογη δραστηριότητα της ψυχής σύμφωνα με την αρετή και , αν υπάρχουν περισσότερες από μία αρετές , σύμφωνα με την καλύτερη και την πληρέστερη (την περισσότερο τέλεια), σε χρονικό διάστημα που καλύπτει όλο το βίο του ανθρώπου και όχι απλά διαστήματα ευτυχισμένων στιγμών («ψυχῆς ἐνέργεια ...κατ' ἀρετήν», «ἐν βίῳ τελείῳ»³⁶).

Ανακεφαλαιώνοντας , κατά τον Αριστοτέλη, η ευδαιμονία είναι η ζωή του λογικού μέρους της ψυχής , είναι ενέργεια , συμφωνεί με την τέλεια αρετή και βρίσκεται «ἐν βίῳ τελείῳ». Έχει , βέβαια , ως επακόλουθο την ηδονή και απαιτεί την ύπαρξη υλικών και όλων των άλλων αγαθών της ζωής. Η ευδαιμονία της ψυχής είναι, κατά τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, θεωρία και νόηση, παρόμοια με το βίο των θεών.³⁷ Ο ευδαίμων βίος δεν παρέχεται ως χάρισμα, αλλά αποκτάται με αρετή και άσκηση, μαθαίνεται και κατακτάται. Πρόκειται ξεκάθαρα για μια ανθρωποκεντρική ηθική.³⁸

³⁴ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α7 1098 α 3-4

³⁵ βλ. Δημήτρης Κούτρας , Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους.τομ.Α Ηθική (εκδ.Δεύτερη Αθήνα, 2004) σ 20

³⁶ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α7 1098 α 16-18

³⁷ βλ. Δημήτρης Κούτρας , Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους.τομ.Α Ηθική (εκδ.Δεύτερη Αθήνα, 2004) σ 21

³⁸ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α 1099 b 12-16

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΑΡΕΤΕΣ

3.1 Η σχέση των μερών της ψυχής με τα είδη της αρετής

Όπως προαναφέρθηκε , η ευδαιμονία θα πρέπει να σχετίζεται με κάποιες δραστηριότητες , που πρέπει όμως μέσα τους να έχουν ηδονή, αλλά για να έχουν και να είναι υποψήφιος για να πραγματώνουν την ευδαιμονία, πρέπει να γίνονται με τον τελειότερο δυνατό τρόπο, δηλαδή να γίνονται κατ' ἀρετήν , με την τελειότερη δυνατή μορφή τους (εὐδαιμονία ἐστὶ ψυχῆς ἐνέργεια τις κατ' ἀρετήν τελείαν). Η καταλληλότερη , λοιπόν μέθοδος προσέγγισης της ευδαιμονίας είναι να δούμε ποιες είναι οι αρετές και πού θα τις βρούμε. Και εφόσον ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι η αρετή είναι αρετή της ψυχής και όχι σωματική, καθιστά αναγκαία μία σύντομη περιγραφή της ανθρώπινης ψυχής.³⁹

Ο Αριστοτέλης χρειαζόταν λοιπόν να κάνει μια σημαντικότερη διάκριση της ψυχής. Η ψυχή του ανθρώπου, είπε ο Αριστοτέλης, αποτελείται κατ' αρχήν από δύο μέρη, από το *λόγον ἔχον* ⁴⁰ μέρος και από το *ἄλογον* (δηλαδή ο άνθρωπος ως ζωντανός οργανισμός λειτουργεί με δύο τρόπους: α) με βάση τη λογική του, β) με τρόπους που δεν έχουν καμιά απολύτως σχέση με το λογικό του). Η αρχική όμως αυτή διμερής "διαίρεση" κατέληξε σε μια τριμερή "διαίρεση", αφού ο Αριστοτέλης διέκρινε τελικά α) ένα καθαρά *ἄλογον* μέρος της ψυχής, β) ένα καθαρά *λόγον ἔχον* μέρος της, και γ) ένα μέρος που μετέχει και του *ἄλογου* και του *λόγον ἔχοντος* μέρους της ψυχής. Το πρώτο, είπε, έχει σχέση με τη διατροφή και την αύξηση του ανθρώπινου οργανισμού και άρα δεν έχει καμιά απολύτως σχέση με την αρετή· το τρίτο (ο ίδιος το ονόμασε *ἐπιθυμητικόν*) έχει σχέση με τις αρετές που περιγράφουν τον χαρακτήρα του ανθρώπου δηλαδή τις *ἠθικές αρετές* (π.χ ελευθεριότητα, σωφροσύνη, γενναιοδωρία) , ενώ το δεύτερο, που αφορά απόλυτα και καθαρά το λογικό μας, έχει σχέση με τις *διανοητικές* μας αρετές (με τη σοφία λ.χ. ή τη φρόνηση).⁴¹ Έτσι ο Αριστοτέλης κατέληξε να διακρίνει τις ανθρώπινες αρετές σε *ἠθικές* και *διανοητικές*.

³⁹ βλ Γ.Μ.Ιγνατιάδης «Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια (Β,6 εκδ.9-20 και 7 εκδ. 1-6)» Στο περιοδικό Φιλολόγος (Τόμος Ε', Τεύχος 19-20 Μάρτιος 1980 σσ 25-26

⁴⁰ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Α13 1102^α 26-32 , 1102b 13 1103a 1

⁴¹ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Α13 1103a 4-7

Οι διανοητικές αρετές ως έξεις είναι τελειώσεις του διανοητικού μέρους της ψυχής και σχετίζονται με την αλήθεια. Αντίθετα, οι ηθικές αρετές συνδέονται με τα άλογα πάθη και τις πράξεις του ανθρώπου, όμως πάντοτε υφίστανται κάτω από την επίδραση της διανοητικής αρετής της φρονήσεως, η οποία εκδηλώνεται ως «ὀρθός λόγος»⁴². Επομένως, ο Αριστοτέλης αποδίδει ιδιαίτερη σημασία και στο «λόγο» για τη δημιουργία της ηθικής αρετής.

3.2 Τα δύο είδη αρετής

Η θέση του Αριστοτέλη για τον διττό χαρακτήρα της αρετής υπαγορεύει περαιτέρω διευκρινήσεις, όσον αφορά στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται, καλλιεργούνται τόσο οι ηθικές όσο και οι διανοητικές αρετές.

Οι διανοητικές αρετές (π.χ σοφία, σύνεση, φρόνηση) έχουν σχέση με το «κυρίως λόγον ἔχον» μέρος της ψυχής. Το κύριο γνώρισμά τους είναι ότι χρωστούν τη γένεση και την αύξησή τους κατά κύριο λόγο στη διδασκαλία. Η απόκτησή τους προϋποθέτει πείρα και χρόνο (**τό πλεῖον**).⁴³ (Η διατύπωση αυτή βέβαια αφήνει να εννοηθεί ότι υπάρχουν και άλλοι παράγοντες, οι οποίοι εδώ παραλείπονται). Αφού λοιπόν οι διανοητικές αρετές οφείλονται στη διδασκαλία, την κύρια ευθύνη για τη μετάδοσή τους την έχει η εκπαίδευση και οι φορείς της (κατά κύριο λόγο οι δάσκαλοι), χωρίς βέβαια να είναι άμοιροι ευθυνών άλλοι παράγοντες όπως επίσης και το ίδιο το άτομο.

Οι ηθικές αρετές (π.χ ελευθεριότητα, γενναιοδωρία, σωφροσύνη) έχουν σχέση με το δεύτερο μέρος του λογικού μέρους της ψυχής που μετέχει και στο επιθυμητικό και στο ορεκτικό μέρος της ψυχής. Ο άνθρωπος τις αποκτά με τον εθισμό (ἔθος), τη συνήθεια, την άσκηση σ' ένα συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς (με την ομοιότροπη επανάληψη των ίδιων ενεργειών).⁴⁴ Ο Αριστοτέλης μάλιστα για να ενισχύσει αυτή την άποψη ορθά τονίζει την ετυμολογική συγγένεια που υπάρχει ανάμεσα στις λέξεις «ηθική» και «έθος». Πράγματι, η λέξη ηθική παράγεται από τη λέξη έθος (συνήθεια, εθισμός) (ως προς τη λέξη ἦθος αυτή είναι εκτεταμένος τύπος της λέξης ἔθος το η προφερόταν εε).Ο Αριστοτέλης ερευνά την πραγματική

⁴² Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, B2, 1103 31b -34 6, 1107 a1

⁴³ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, B1, 1103 α 15-16

⁴⁴ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, B1, 1103 α 17-18

σημασία των λέξεων συσχετίζοντάς την με τα πράγματα που αυτές δηλώνουν και πιστεύοντας ότι βρίσκοντας τη σχέση ανάμεσα στις λέξεις θα διευκολυνθεί στην προσπάθειά του να κατανοήσει και τη σχέση ανάμεσα στα πράγματα που εκφράζουν οι αντίστοιχες λέξεις. Είναι βέβαιος ότι οι λέξεις είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με ό,τι δηλώνουν, ότι τα πράγματα είναι όπως τα δηλώνουν οι λέξεις (το λέγεσθαι ταυτίζεται με το εἶναι). Για την απόκτηση των ηθικών αρετών βασικό ρόλο παίζει ο εθισμός καθώς είναι αποτέλεσμα συνήθειας και επανάληψης. Την ευθύνη για την κατάκτησή τους έχει κυρίως αυτός που με θέληση, επιμονή και υπομονή ασκείται σε αυτήν, το ίδιο το άτομο, ο «μαθητής». Φυσικά, αρωγός του ατόμου σ' αυτό το καθήκον είναι τόσο η οικογένεια και το στενό περιβάλλον του όσο και η πολιτεία με τη συστηματική αγωγή αλλά και το έργο των νομοθετών, οι οποίοι «τούς πολίτας ἐθίζοντες ποιούσιν ἀγαθούς».

3.3 Ηθικές αρετές

3.3.1 Ο τρόπος απόκτησής τους

Οι ηθικές αρετές, κατά τον Αριστοτέλη, προϋποθέτουν τις διανοητικές, όμως είναι πιο εύκολο να ξεκινήσει κάποιος τη διερεύνηση των ηθικών και αυτό κάνει και ο Αριστοτέλης.

Σε σχέση λοιπόν με την ηθική αρετή ο Αριστοτέλης, απορρίπτοντας την παλιά αριστοκρατική αντίληψη ότι αυτή είναι δώρο της φύσης / των θεών, το οποίο τελεσίδικα δίνεται ή δε δίνεται στον άνθρωπο με τη γέννησή του και φυσικά είναι προνόμιο των αρίστων (των ευγενών), που κληροδοτείται μάλιστα και στους απογόνους τους, ενώ δε δίνεται στους πολλούς (στο λαό)⁴⁵, πιστεύει ότι δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως (*οὔτε φύσει*). Δε σημαίνει όμως ότι είναι ολότελα αποκομμένη από αυτήν (*οὔτε παρά φύσιν*), γιατί ο άνθρωπος έχει από τη φύση ένα σχετικό με την αρετή στοιχείο: την ιδιότητα δηλαδή να δεχτεί την ηθική αρετή, να είναι επιδεκτικός σ' αυτήν (που θα την καλλιεργήσει με τη συνήθεια και θα ολοκληρωθεί). Μάλιστα για να αποδείξει τη θέση του υποστηρίζει ότι τα πράγματα που από τη φύση τους συμπεριφέρονται με ένα ορισμένο τρόπο, κανείς δεν μπορεί να τα κάνει να συμπεριφέρονται με άλλον τρόπο, όσο κι αν προσπαθεί να το πετύχει επαναλαμβάνοντας υπομονετικά κάποια πράξη αντίθετη προς τη φύση του (π.χ η

⁴⁵ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Κ9, 1179b20-23

κίνηση της πέτρας και της φωτιάς) : οὐθέν τῶν φύσει...ἐθίζεται (ἢ: οὐδέν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἄν ἐθισθείη), ενώ η ηθική αρετή γεννιέται στον άνθρωπο με τον εθισμό, τη συνήθεια και την άσκηση σε ένα συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς, όπως δείχνει και η ετυμολογία της λέξης: ἡ ἠθική ἐξ ἔθους περιγίνεται. Αφού λοιπόν η αρετή γεννιέται στον άνθρωπο με τον εθισμό, κάτι που δεν μπορεί να συμβεί σε όσα από τη φύση τους έχουν ένα συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς, είναι φανερό πως καμιά ηθική αρετή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως: ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι...ἐγγίνεται.⁴⁶

Ο Αριστοτέλης, επίσης, κάνει μία αντιδιαστολή ανάμεσα στα γνωρίσματα που ο άνθρωπος έχει από τη φύση του (όπως οι αισθήσεις όραση, ακοή κ.τ.λ) και στις αρετές. Για τα πρώτα (τα «εκ φύσεως») υποστηρίζει πως κάθε άνθρωπος πρώτα έχει τη δυνατότητα να ενεργήσει και μετά ακολουθεί η πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας (πρότερον δύναμις - ὕστερον ἐνέργεια). Για τις αρετές όμως ισχύει το αντίθετο: πρώτα τις εφαρμόζουμε στην πράξη και μετά τις αποκτούμε (πρότερον ἐνέργεια - ὕστερον δύναμις), όπως ακριβώς συμβαίνει και με τις τέχνες.⁴⁷ Η αντίθεση αυτή πιστοποιεί για μια ακόμη φορά ότι οι ηθικές αρετές δεν είναι ἐμφυτες. Από τις τέχνες, που τις μαθαίνουμε κάνοντάς τες, καταλήγει και στο συμπέρασμα ότι με τον ίδιο τρόπο γινόμαστε δίκαιοι κάνοντας δίκαιες πράξεις, σώφρονες κάνοντας σώφρονες πράξεις και ανδρείοι κάνοντας ανδρείες πράξεις.⁴⁸ Το να γίνει δηλαδή κάποιος ενάρετος, δεν είναι ζήτημα απλώς γνώσης του τι είναι ηθικές αρετές, αλλά είναι θέμα εξάσκησης στην ηθική αρετή.

Ο Αριστοτέλης μάλιστα για να ενισχύσει την άποψή του ότι τις ηθικές αρετές δεν τις έχουμε εκ των προτέρων αλλά τις αποκτούμε, αφού προηγηθεί η πράξη, επιστρατεύει το παράδειγμα των νομοθετών, οι οποίοι προσπαθούν να κάνουν τους πολίτες καλούς ανθρώπους (να έχουν ηθική αρετή) με τον εθισμό, με την άσκηση (ασκώντας τους σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς) (οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς).⁴⁹ Η άσκηση αυτή έχει την ίδια σημασία με αυτήν που έχει και η άσκηση στις τέχνες. Όπως οι νομοθέτες επιδιώκουν να

⁴⁶ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β1, 1103 α 18-26

⁴⁷ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β1, 1103 α 26-31

⁴⁸ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β1, 1103 α 31 1103b 7

⁴⁹ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β1, 1103b 2-6

κάνουν «άγαθούς» τους πολίτες τους με τον εθισμό και την άσκηση, έτσι και οι κάτοχοι μιας τέχνης επιδιώκουν να κάνουν καλούς τεχνίτες, τους μαθητές τους. Η συνάφεια μάλιστα υπάρχει και στο γεγονός ότι όπως το έργο των νομοθετών, παρά την κοινή τους επιδίωξη, δεν έχει πάντοτε την ίδια επιτυχία έτσι και οι τεχνίτες δε βλέπουν όλους τους μαθητές τους να μαθαίνουν το ίδιο καλά την τέχνη που τους διδάσκεται. Άρα, διαφαίνεται η μεγάλη σημασία που έχει η ποιότητα των ενεργειών του ανθρώπου, ο καλός ή ο κακός τρόπος δράσης και συμπεριφοράς, αφού αυτός δημιουργεί καλές ή κακές συνήθειες. Επομένως, η απόκτηση της ηθικής αρετής είναι συνυφασμένη με την παιδεία που θα αποκτήσει ο άνθρωπος από τη νεανική ηλικία, αποκτά δηλαδή τις ηθικές αρετές με τον εθισμό και την άσκηση. Για να δημιουργηθούν όμως καλές (ή κακές) συνήθειες, προϋποτίθενται καλοί (ή κακοί) τρόποι δράσης και συμπεριφοράς, προϋποτίθεται δηλαδή κάποια ποιότητα των ενεργειών του ανθρώπου. Εδώ ακριβώς έγκειται και ο ρόλος του δασκάλου (του διδάξοντος) ή και του νομοθέτη, να οδηγήσουν τους νέους στην ηθική αρετή μέσω της σωστής άσκησης και του εθισμού. Αυτό συνδυάζεται βέβαια και με την άποψη του ότι καμιά αρετή δεν παρουσιάζεται στον άνθρωπο εκ φύσεως, γιατί, αν ήταν έτσι, τότε δε θα είχε ανάγκη το δάσκαλο. Κανείς δε γεννιέται με ήδη σχηματισμένα και αμετάβλητα ηθικά χαρακτηριστικά (στην περίπτωση αυτή δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί καμία μορφή ηθικής αγωγής). Ο ανθρώπινος χαρακτήρας είναι επιδεκτικός διάπλασης, μεταβολής. Επομένως, στον άνθρωπο θα πρέπει να υπάρξει εθισμός από την πιο μικρή ηλικία μέσω ηθικής αγωγής σε ενάρετες πράξεις, που θα οδηγήσουν στην κατάκτηση της ευδαιμονίας.

Βέβαια, αν κάποιος ξέρει ήδη να κάνει δίκαιες πράξεις, αυτός δεν είναι ήδη δίκαιος; Και άρα τι νόημα έχει να πεις ότι για να γίνεις δίκαιος πρέπει να κάνεις δίκαιες πράξεις- χωρίς να είσαι ήδη δίκαιος; Έτσι, ο Αριστοτέλης διευκρινίζει ότι ο άνθρωπος κάνει τις δραστηριότητες με τρεις τρόπους : **τυχαία** (οι πράξεις αυτές δεν έχουν καμία ηθική αξία) , **δια της μίμησης** , όταν βρίσκεται στο στάδιο της εκπαίδευσης , ενώ δηλαδή δεν ξέρει ακόμη γιατί είναι δίκαιες οι πράξεις του και όταν κατέχει μόνος του τη γνώση και μπορεί να τις κάνει χωρίς την παρουσία ή την υπόδειξη του δασκάλου, αυτές είναι **πραγματικά** δίκαιες πράξεις.

Ο Αριστοτέλης για να εξηγήσει τις ηθικές αρετές και πώς αποκτώνται , έλαβε σαν οδηγό το τι συμβαίνει στις τέχνες, όμως οι τέχνες δεν έχουν να κάνουν απόλυτα

με τις ηθικές αρετές. Αν για παράδειγμα θέλω να φτιάξω ένα σπίτι , δεν με ενδιαφέρει αν αυτός που μου το φτιάχνει ακολουθεί τις οδηγίες κάποιου τρίτου. Με ενδιαφέρει απλώς το αποτέλεσμα , ενώ στην περίπτωση της δικαιοσύνης , με ενδιαφέρει να μπορώ να κρίνω τον πράττοντα , αυτόν που έκανε την πράξη ` και άρα εκεί είναι πολύ πιο σημαντικό να μπορώ να έχω τη διάκριση ανάμεσα σε αυτόν που πραγματικά ξέρει «γιατί» , απ' αυτόν που απλώς μιμείται. Γιατί μόνο ο πρώτος θα είναι δίκαιος , ο δεύτερος δε θα είναι πλήρως.

Ο Αριστοτέλης, επίσης , υποστηρίζει ότι μπορούμε να μιλάμε για τις **φυσικές αρετές** , δηλαδή χαρακτηριστικά που έχουν οι άνθρωποι απ' τη φύση τους και που τους κάνουν να έχουν την τάση να αποκτήσουν μια ηθική αρετή ή το αντίθετό της, για **τις εθιστές αρετές** (αρετές του εκπαιδευόμενου), που έχουν ως βασικό τους χαρακτηριστικό τη συνήθεια , με τη βοήθεια της οποίας αποκτιέται μια τάση και για **τις κύριες αρετές** – που είναι οι σημαντικότερες- εκείνων που γνωρίζουν και τον λόγο για τον οποίο κάνουν την αντίστοιχη πράξη. Και φυσικά ο Αριστοτέλης θέλοντας να επισημάνει τη σπουδαιότητα, αλλά ταυτόχρονα και τη δυσκολία της απόκτησης ή της αλλαγής της ηθικής αρετής λέει **οὐ μικρόν οὖν διαφέρει τό οὕτως ἢ οὕτως εὐθύς ἐκ νέων ἐθίζεσθαι, ἀλλά πάμπλου, μᾶλλον δέ τό πᾶν.**⁵⁰

3.3.2 Οι αρετές ως ἔξεις –Καθορισμός του ὄρου «ἔξεις»

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι στην ψυχή δρουν **πάθη**, δηλαδή αισθήματα που προκαλούν ευχαρίστηση ή πόνο (οργή, φόβος, μίσος, πόθος οίκτος)⁵¹ , **δυνάμεις**, δηλαδή δυνατότητες χάρη στις οποίες μπορούμε να νιώσουμε τα πάθη⁵² και **ἔξεις**, δηλαδή παγιωμένες στάσεις/συνήθειες απέναντι στα πάθη μας και απέναντι σε όσα προκαλούν τα πάθη μας.⁵³

Η αρετή , όμως δεν μπορεί να είναι ούτε πάθος ούτε δύναμη. Πάθος δεν είναι, γιατί δεν μας χαρακτηρίζουν ηθικούς ή ανήθικους επειδή έχουμε κάποια αισθήματα (π. χ οργή) , αλλά για το πώς ελέγχουμε και εκδηλώνουμε αυτά τα αισθήματα . Άλλωστε τα πάθη εκδηλώνονται πολλές φορές με ενστικτώδη τρόπο, ενώ η αρετή

⁵⁰ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β1, 1103b 23-25

⁵¹ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β, 1105b 21-23

⁵² Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β, 1105b 23-25

⁵³ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β, 1105b 26-28

είναι προϊόν ελέγχου και επιλογής. Δύναμη, επίσης, δεν είναι , γιατί δεν αποτελεί αντικείμενο επαίνου ή μομφής (κανείς δεν μας χαρακτηρίζει καλούς, επειδή μπορούμε απλώς να υποφέρουμε). Άλλωστε, τη δυνατότητα την έχουμε από τη φύση, ενώ την αρετή δεν την έχουμε εκ φύσεως, αλλά την αποκτούμε.⁵⁴ Συνεπώς, οι ηθικές αρετές είναι έξεις, ποιότητες που αφορούν συνήθειές μας στον τρόπο που αντιδρούμε , σε ό,τι είναι λυπηρό και ευχάριστο , σε ό,τι είναι δηλαδή ηδονικό ή είναι λυπηρό.

Η αρετή ως έξη, κατά τον Αριστοτέλη, εντοπίζεται μεταξύ δυνάμεως και ενέργειας. Είναι αποτέλεσμα ενέργειας⁵⁵, η οποία κατευθύνεται συνεχώς προς την υπάρχουσα δύναμη και με την επανάληψη την τελειοποιεί. Η έξη είναι μια μόνιμη και δυναμική διάθεση της ψυχής προς τα αντικείμενα της πράξης και τα πάθη , που διαμορφώνονται με την επανάληψη και τον εθισμό και τελειοποιούνται με την άσκηση. Εκείνο λοιπόν που καθορίζει τις «έξεις» που αποκτούμε είναι ο τρόπος με τον οποίο επαναλαμβάνουμε «όμοιες ενέργειες» και βρίσκονται σε διαρκή επανάληψη και εξέλιξη (άρα δεν είναι εκ φύσεως). Βέβαια, δεν αρκεί να κάνει κάποιος πολλές φορές μια πράξη, για να αποκτήσει μια αρετή : πρέπει επιπλέον να φροντίζει να δίνει και κάποια ποιότητα⁵⁶στις ενέργειές του αυτές : οι πράξεις και οι ενέργειες που θα μας οδηγήσουν στην αρετή πρέπει να είναι ίδιες μ' αυτές που θα κάνουμε, όταν θα γίνουμε ήδη κάτοχοι της αρετής. Αφού ,όμως , η αρετή είναι «έξις», γεννιέται το ερώτημα τι λογής έξις είναι. Αυτό γιατί , κάθε έξη είναι αποτέλεσμα όμοιων ενεργειών που επαναλαμβάνονται και αυτό σημαίνει ότι από την ποιότητα των ενεργειών εξαρτάται και η ποιότητα των έξεων, οι οποίες μπορεί να είναι είτε αξιόλογες είτε ανάξιες λόγου, είτε θετικές είτε αρνητικές ,είτε καλές είτε κακές (δικαιοσύνη, ανδρεία κ.ά. είτε αδικία, δειλία κ.ά.). Επομένως δεν είναι αρκετό οι αρετές να χαρακτηρίζονται απλώς έξεις, γιατί οι έξεις είναι δύο λογιών και πρέπει να προσδιορίσουμε σε ποια από τις δύο κατηγορίες ανήκει η αρετή, ποια είναι η ποιότητά της (ποία τις).⁵⁷ Υποστηρίζει , επομένως, ότι μια έξη είναι αρετή, όταν κάνει αυτό(ν) που την έχει , να φτάσει στην πιο τέλεια κατάστασή του (εἶ ἔχον ἀποτελεῖ) βοηθάει αυτό(ν)) που την έχει να εκτελεί με σωστό τρόπο το

⁵⁴ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β, 1105b 28, 1106 α 10

⁵⁵ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β1, 1103α 26 – b 22

⁵⁶ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β1, 1103b 22

⁵⁷ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β6, 1106α 14-15

έργο που είναι προορισμένο γι' αυτό(ν) (τὸ ἔργον αὐτοῦ εὖ ἀποδίδωσιν).⁵⁸ Επομένως, η ηθική αρετή είναι ἕξις με ηθική ποιότητα που πραγματοποιεῖ ποιοτικές ενέργειες και ἄρα είναι επαινετή ⁵⁹ από την κοινωνία, ενώ οι κακίες, ως ἕξεις με αρνητικό περιεχόμενο, ψέγονται (κοινωνικός χαρακτήρας αριστοτελικῆς ηθικῆς).

Προσπαθώντας ο Αριστοτέλης να διεισδύσει στον εσωτερικό πυρήνα της ηθικῆς αρετῆς, υποστηρίζει αρχικά ὅτι οι ηθικές πράξεις επιβεβαιώνουν το ἦθος του ἀνθρώπου (...τά μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τά δε σώφρονα σώφρονες, τά δ' ἄνδρεῖα ἄνδρεῖοι ⁶⁰). Η αρετή, ὁμως, ως ἕξις ἔχει τα εξωτερικά γνωρίσματα των πράξεων του ἐνάρετου ἀνθρώπου, ἀλλά τα εσωτερικά κριτήρια της ἀγαθῆς πράξης είναι πιο βαθιά και ουσιαστικά. Η γνησιότητα της ἀγαθῆς πράξης, κατὰ τον Αριστοτέλη, πρέπει να στηρίζεται : α) στη γνώση (εἰδώς), β) στην προαίρεση που θεωρεῖ την πράξη αυτοσκοπό (προαιρούμενος) και γ) στη μόνιμη διάθεση του ἦθους του ἐνάρετου ἀνθρώπου (βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως).⁶¹

Ο Αριστοτέλης, ἐπίσης, παρουσιάζει ἕνα «αλάνθαστο ἀποδεικτικό στοιχείο» με το οποίο ο ἀνθρώπος μπορεί να διαπιστώσει αν οι ἐνέργειές του και η πορεία του είναι ὀρθές κι αν ο ἴδιος κατευθύνεται στο δρόμο που τον οδηγεῖ στην αρετή ἢ στο ἀντίθετό της, την κακία. Το ἀποδεικτικό αὐτό στοιχείο είναι η ευχαρίστηση ἢ η δυσἀρέσκεια που συνοδεύει τις πράξεις του.⁶² Αν δηλαδή το άτομο ενεργεῖ με κάποιο τρόπο και αὐτό του προκαλεῖ ευχαρίστηση, αὐτό σημαίνει ὅτι οι ἐνέργειές του είναι σωστές· αν, ἀντίθετα, οι ἐνέργειές του του προκαλούν δυσἀρέσκεια και λύπη, αὐτό σημαίνει πως ἀπέχει πολύ από την αρετή.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Αριστοτέλη δεν είναι ἀρκετό να κρατάει κανείς μια ηθική στάση : για να δικαιούται, για παράδειγμα, τον ηθικό χαρακτηρισμό του σώφρονος, δεν είναι ἀρκετό να ἀπέχει από τις σωματικές ἡδονές, ἀλλά πρέπει ἐπιπλέον να ευχαριστεῖται γι' αὐτή την ἀποχή. Ἄρα, η ἡδονή είναι το σημεῖο ὃ δε φτάνει κάποιος να κάνει τη σώφρονα πράξη, πρέπει να λαμβάνει ἡδονή και αὐτό φυσικά φαίνεται. Ο Αριστοτέλης, δηλαδή, δεν αναφέρεται στο συνεχῆ εσωτερικό

⁵⁸ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β6, 1106a 16-17

⁵⁹ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α13, 1103 a 9-10

⁶⁰ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β1, 1103a 34-b2, 1103 b13-21, Β4, 1105 a17-21

⁶¹ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β4, 1105a 28-33

⁶² Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β2, 1104b 5

αγώνα που απαιτείται για την πραγμάτωση των ηθικών αρετών, αλλά υπογραμμίζει ότι αυτές αποτελούν πηγή ευχαρίστησης για τον άνθρωπο.

3.3.3 Καθορισμός της αρετής ως «ἕξις προαιρετική»

Κάθε αρετή, για τον Αριστοτέλη, είναι «ἕξις προαιρετική»⁶³, γιατί συνδέεται με την ηθική ελευθερία του ατόμου που αναλαμβάνει την ευθύνη των πράξεών του. Η προαίρεση, κατά τον Αριστοτέλη, συνδέεται με το εκούσιο αποτελώντας τις προϋποθέσεις της ηθικής αρετής, γιατί πάνω στον ηθικό στοχασμό και την ελευθερία εμπεδώνεται η ηθική ευθύνη, το «ἐφ' ἡμῖν» και ο καταλογισμός των πράξεων. Η αριστοτελική προαίρεση είναι η ικανότητα του ανθρώπου να λαμβάνει αποφάσεις για κάτι αλλά και η ικανότητα να προσδιορίζει τον τρόπο δράσης, η ικανότητα, δηλαδή, επιλογής των μέσων επίτευξης ενός σκοπού⁶⁴, μια ικανότητα, η οποία προκύπτει μέσω του νου (λογικό στοιχείο διάνοιας) και της ορέξεως (άλογο στοιχείο επιθυμίας).⁶⁵ Η προαίρεση, επίσης, στηρίζεται στη «βούλευσιν», δηλαδή τη λογική ενέργεια του νου που εντοπίζει τα κατάλληλα μέσα για την επίτευξη του σκοπού της πράξεως. Επομένως, η προαίρεση φωτιζόμενη από το νου και τη βούλευση και έχοντας μέσα της το άλογο πάθος της ορέξεως, αποφασίζει και διατάσσει τον άνθρωπο τι πρέπει να πράξει ή να αποφύγει.⁶⁶

Συμπερασματικά, κάθε αρετή ως ἕξις προαιρετική αποτελεί ελεύθερη και αυτόνομη ηθική επιλογή του ανθρώπου, είναι τρόπος ζωής που ο ηθικός άνθρωπος ορίζει και αποφασίζει από μόνος του.⁶⁷ Την ευθύνη, λοιπόν, για την κατάκτηση της ηθικής αρετής την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Αν ο δρόμος προς την αρετή δεν ήταν αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης, αλλά καταναγκασμού, τότε η αρετή δεν θα είχε καμία αξία για τον άνθρωπο. Η «προαίρεσις» αποτελεί, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, και τον έναν από τους τρεις αναγκαίους όρους για την ύπαρξη της αρετής. Οι άλλοι δύο όροι είναι:

- ο άνθρωπος να έχει **συνείδηση** της πράξης του («εἰδὼς») και

⁶³ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Β6, 1106b 36

⁶⁴ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Γ5, 1113 b 3-5

⁶⁵ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Ζ2, 1139 a 32-34

⁶⁶ βλ. Δημήτρης Κούτρας, Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους. τομ.Α Ηθική (εκδ.Δεύτερη Αθήνα, 2004) σ 39

⁶⁷ Αριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Γ5, 1113 b 6-7, 14- 1114b 25

- ο να την πραγματοποιεί με **σιγουριά** και **σταθερότητα** («βεβαίως και άμετακινήτως»).⁶⁸

3.3.4 Η αρετή ως μεσότητα

Το γένος στον ορισμό της αρετής, για τον Αριστοτέλη, είναι η έξη. Η ειδοποιός διαφορά είναι μαζί με την έννοια της προαίρεσης η μεσότητα. Η αρετή, λοιπόν, είναι μια μεσότητα⁶⁹ μεταξύ δύο κακιών, της υπερβολής και της έλλειψης.

Η αριστοτελική διδασκαλία αναγνωρίζει δύο είδη μεσότητας, μία αντικειμενική / μαθηματική / ποσοτική («κατ' αυτό τό πράγμα») και μία υποκειμενική / προσωπική / ποιοτική («προς ήμᾶς»).⁷⁰ Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζει ως μέσον με κριτήρια αντικειμενικά (σε σχέση με το ίδιο το πράγμα, κατ' αυτό τό πράγμα) αυτό που απέχει ίση απόσταση από τα δύο άκρα της ευθείας και είναι για όλους ένα και το ίδιο. Το μέσο αυτό καθορίζεται με βάση την αριθμητική αναλογία. Ο Αριστοτέλης με τη φράση κατ' αυτό τό πράγμα αναφέρεται στην αντικειμενική θεώρηση της μεσότητας, σ' αυτήν που έχει ως μέτρο τα πράγματα και απορρέει από αυτά, από παρατηρήσεις και μετρήσεις (ανάγεται στη σφαίρα της επιστημονικής γνώσης, η οποία καταλήγει σε πορίσματα κατ' ανάγκη αποδεκτά, που δεν επιδέχονται παρεκκλίσεις ή παρερμηνείες και ισχύουν για όλους, παντού και πάντα). Μάλιστα δίνει και ένα παράδειγμα μαθηματικής αναλογίας, για να διευκρινίσει το περιεχόμενο αυτής της αντίληψης περί μεσότητας.⁷¹ Στη σειρά των αριθμών 2,3,4,5,6,7,8,9,10 τα δύο άκρα είναι το 2 (λίγο) και το 10 (πολύ), ενώ το μέσον είναι το 6, το οποίο βρίσκεται σε ίση απόσταση και από το 2 (4 μονάδες) και από το 10 (4 μονάδες) – έτσι μας διδάσκει η αριθμητική.

Υπάρχει όμως και μια άλλου είδους, υποκειμενική αντίληψη περί μεσότητας, που ενδιαφέρει περισσότερο την ηθική έρευνα του Αριστοτέλη. Μέσον με κριτήρια υποκειμενικά (σε σχέση με εμάς, προς ήμᾶς), λοιπόν, είναι εκείνο που δεν είναι ούτε πάρα πολύ ούτε πολύ λίγο, δεν είναι ένα ούτε το ίδιο για όλους, παρά διαφέρει από άνθρωπο σε άνθρωπο, από περίπτωση σε περίπτωση. Η ισότητα σε σχέση με

⁶⁸ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, 1105 a 30-31

⁶⁹ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β6, 1106 b 27-28, 1106 b 36-1107 α 3

⁷⁰ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β6, 1106 α 28

⁷¹ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β6, 1106 α 28-36

εμάς δεν πρέπει να γίνει αντιληπτή ως μία σταθερή απόσταση μεταξύ δύο άκρων.⁷² Με το πρὸς ἡμᾶς θεωρεῖται ἡ υποκειμενικὴ μεσότητα, αὐτὴ που ἔχει ὡς μέτρο τὸν εαυτὸ μας : τις ἀνάγκες μας, τις δυνατότητές μας, τὰ θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ μας στοιχεῖα, τις ἀπόψεις μας, τὴν ιδιότητά μας, τὴν κατάστασή μας, τὸν τόπο, τὸ χρόνο καὶ πολλὰ ἄλλα. Ὁ Ἀριστοτέλης παραθέτει καὶ ἐδῶ ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ λέγοντας ὅτι ἀνὰ γὰ κάποιους γυμναζόμενους οἱ 10 μερίδες εἶναι πολὺ καὶ οἱ 2 λίγο, ὁ προπονητὴς τοὺς δὲν μπορεῖ νὰ ὀρίσει ὡς κανονικὴ δόση φαγητοῦ γὰ ὅλους τις 6 μερίδες, γιὰτί ἴσως γὰ κάποιο γυμναζόμενο οἱ 6 μερίδες νὰ εἶναι βέβαια τὸ κανονικὸ (τὸ μέσον κατ'αὐτὸ τὸ πρᾶγμα) , ὅμως γὰ κάποιον ἄλλο μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ καὶ γὰ κάποιον ἄλλο λίγο (λίγο, ἀς πούμε , γὰ τὸ Μίλωνα, τὸ μεγάλο ολυμπιονίκῃ ἀθλητῇ καὶ πολυφαγῷ, πολὺ ὅμως γὰ κάποιον ἀρχάριο, που μόλις ἀρχισε νὰ γυμνάζεται).⁷³

Ἔτσι τὸ μέσο «πρὸς ἡμᾶς» εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ μέσο «κατ'αὐτὸ τὸ πρᾶγμα» καὶ γίνεται με μιὰ ἄλλη λογικὴ, ὄχι τῆς ἀριθμητικῆς ἀναλογίας, ἀλλὰ με κριτήριον καὶ μέτρο τοὺς ἴδιους , τὴ φύση μας. Ὄταν τὸ ἄτομο βρεῖ τὸ μέσο με τὴ δική του λογικὴ (ἐπιστήμων), ἀποφεύγοντας τὴν ἔλλειψη καὶ τὴν ὑπερβολή, τότε ἐπιλέγει τὸ υποκειμενικὸ μέσο , κάνει «προαίρεσιν». Ἐπομένως , γὰ τὸν Ἀριστοτέλη «ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ εἶναι προσωπικὴ ὑπόθεση τοῦ καθενός», ἀφοῦ δέχτηκε ὅτι ὑπάρχει ἡ υποκειμενικὴ , ἡ ξεχωριστὴ γὰ κάθε ἄτομο μεσότητα. Ὁ καθένας λοιπὸν «ἀναζητᾷ γὰ τὸν εαυτὸ του τὸ δικὸ του μέσον καὶ ὀρίζει ὁ ἴδιος στὸν εαυτὸ του τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο θὰ τὸ πετύχει». Ἄρα, μεσότητα γὰ τοὺς ἀνθρώπους σημαίνει νὰ μὴν κάνει κανεὶς τίποτε περισσότερο οὔτε λιγότερο ἀπὸ αὐτὸ που πρέπει, ἀλλὰ αὐτὸ ἀκριβῶς που πρέπει κατὰ περίπτωσιν. Ὁ Ἀριστοτέλης, λοιπὸν, πιστεύει πὼς κάθε ἄνθρωπος ἀναζητᾷ γὰ τὸν εαυτὸ του τὸ δικὸ του μέσον καὶ ὀρίζει ὁ ἴδιος τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο θὰ τὸ πετύχει, ἔχει δηλαδὴ τὴν εὐθύνη του προσδιορισμοῦ τῆς ἠθικότητος τῶν πράξεών του, ἔχει καὶ τὴν προσωπικὴ εὐθύνη του γι'αὐτές. Γὰ νὰ ἀποκτήσει μάλιστα ὁ ἄνθρωπος ἓνα μόνιμον καὶ σταθερὸν τρόπο συμπεριφορᾶς (ἔξη), βασικὴ προϋπόθεση εἶναι ἡ «ἐπιλογή», ἡ «προαίρεσιν» μετὰξὺ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Ἀφοῦ ἡ ἀρετὴ εἶναι μεσότητα υποκειμενικὴ, ἀπαραίτητη προϋπόθεση γὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς εἶναι **ἡ αὐτογνωσία**, που εἶναι

⁷² Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια, Β6, 1106 α 36

⁷³ Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια, Β6, 1106 b 1-5

δύσκολη. Πράγματι είναι δύσκολο να γνωρίσει κανείς και να εκτιμά τα όριά του, κυρίως τα θετικά και τα αρνητικά του στοιχεία, τις δυνατότητές του και τις αδυναμίες του κ.τ.λ, γιατί υπάρχει μέσα μας η τάση για υπερεκτίμηση των θετικών μας στοιχείων και για υποτίμηση των αρνητικών. Επομένως όχι μόνο η κατάκτηση της αρετής αλλά ακόμα και ο προσδιορισμός της ως υποκειμενικού μέσου είναι πολύ δύσκολος.

Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στη σχετική με τις τέχνες μεσότητα , για να γίνει πιο εύκολα κατανοητό το ζήτημα της μεσότητας στις ηθικές αρετές. Όταν λοιπόν κάθε τέχνη λειτουργεί σωστά , αποβλέπει στη μεσότητα και αυτό φαίνεται στα έργα της : όταν ολοκληρωθεί ένα πετυχημένο , ένα τέλειο έργο τέχνης, δεν έχει επάνω τίποτε το υπερβολικό (ύπερβολήν) , ώστε να πρέπει να το αφαιρέσουμε, και τίποτε δεν του λείπει (έλλειψις) , ώστε να πρέπει να το προσθέσουμε . Αν υπήρχε έλλειψη ή υπερβολή, δε θα υπήρχε η τελειότητα (το έργο δε θα ήταν πετυχημένο) , γιατί αυτές φθείρουν την τελειότητα. Αφού οι τέχνες (επιστήμες), λοιπόν, που είναι κατώτερες από την αρετή, αποβλέπουν στο «μέσον», τότε πολύ περισσότερο θα έχει ως στόχο της το «μέσον» η ηθική αρετή («τοῦ μέσου ἄν εἴη στοχαστική») , που είναι ακριβέστερη και ανώτερη από κάθε τέχνη.⁷⁴

Ο Αριστοτέλης διευκρινίζει ότι η αρετή που έχει στόχο της το μέσο είναι η ηθική και όχι η διανοητική γιατί μόνο η ηθική αρετή έχει σχέση με τα πάθη (= συναισθήματα, όχι παθήματα) και με τις πράξεις και σ' αυτά, δηλαδή στα πάθη και στις πράξεις, υπάρχει υπερβολή , έλλειψη και μεσότητα.⁷⁵ Οι ηθικές αρετές , κατά τον Αριστοτέλη, «στηρίζονται στη σχέση του επιθυμητικού και ορεκτικού με το λογικό μέρος της ψυχής και εξετάζουν την ενέργεια της ψυχής από ηθική άποψη , αναφέρονται στην ηθική πράξη , είναι αρετές ήθους , χαρακτήρα.

Τα πάθη και οι πράξεις είναι το πεδίο όπου το άτομο αναπτύσσει και ασκεί την ηθική αρετή. Ο Αριστοτέλης αναφέρει ενδεικτικά μερικά συναισθήματα (φόβος, θάρρος, επιθυμία, οργή, ευσπλαχνία), τα οποία εντάσσει σε δύο γενικές κατηγορίες, στα ευχάριστα και στα δυσάρεστα (ήσθῆναι καί λυπηθῆναι) , για να τονίσει ότι σε όλα αυτά τα συναισθήματα μπορεί να υπάρχει και υπερβολή και έλλειψη, το μᾶλλον και ἥττον . Όταν στα πάθη και στις πράξεις έχουμε υπερβολή

⁷⁴ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β6, 1106 b 9-17

⁷⁵ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β6, 1106 b 17-18

και έλλειψη, τότε λέμε ότι δεν πετυχαίνουμε το ορθό, ότι αποτυγχάνουμε στο στόχο μας και αυτό το πράγμα κατακρίνεται («ψέγεται»). Η υπερβολή και έλλειψη απορρίπτονται («μᾶλλον καί ἥττον ἀμώτερα οὐκ εὖ», «ἢ ὑπερβολή ἀμαρτάνεται καί ψέγεται καί ἡ ἔλλειψις»).⁷⁶ Αντίθετα, όταν έχουμε μεσότητα, τότε λέμε ότι πετυχαίνουμε το ορθό, πράττουμε το σωστό, ενεργούμε με επιτυχία, και αυτό επαινείται. Αυτά τα δύο στοιχεία, δηλαδή η επιτυχία του στόχου, του ορθού (κατορθοῦται), και ο έπαινος αυτού του πράγματος (έπαινείται), ανήκουν στην αρετή. Η μεσότητα λοιπόν εξαιρείται, αφού αυτή συσχετίζεται με το ἄριστον και με την ἀρετήν (μέσον τε καί ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς). Επομένως κριτήρια για το αν εκπληρώνεται ο κανόνας της μεσότητας τόσο στα πάθη όσο και στις πράξεις είναι το πόσο επιτυχημένη είναι η έκβασή τους και σε ποιο βαθμό εκπληρώνουν το στόχο τους («κατορθοῦται») και η θετική ή όχι αποδοχή τους, ο κοινωνικός «έπαινος» ή «ψόγος».⁷⁷

Για να προσδιορίσει ο Αριστοτέλης, όμως, το μέσον στα συναισθήματα, ὁμοίως και στις πράξεις, αναφέρεται, και μάλιστα εμφαντικά, σε 5 στοιχεία, σε σχέση με τα οποία υπάρχει η μεσότητα, που είναι και το ἄριστον. Αυτά είναι:

- η χρονική στιγμή κατά την οποία πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα ή να προβαίνουμε σε μια πράξη (ὅτε δεῖ)
- οι συνθήκες κάτω από τις οποίες πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα ή να προβαίνουμε σε μια πράξη (ἐφ' οἷς δεῖ)
- οι άνθρωποι σε σχέση με τους οποίους πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα ή να προβαίνουμε σε μια πράξη (πρὸς οὓς δεῖ)
- ο λόγος για τον οποίο πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα ή να προβαίνουμε σε μια πράξη (οὗ ἕνεκα δεῖ)
- ο τρόπος με τον οποίο πρέπει να εκδηλώνουμε ένα συναίσθημα ή να προβαίνουμε σε μια πράξη (ὡς δεῖ)⁷⁸

Επομένως, για να διαπιστώσουμε αν η συμπεριφορά ενός ανθρώπου είναι μεσότητα, αρετή, πρέπει να εξετάσουμε αν εξασφαλίζει τις παραπάνω προϋποθέσεις. Αυτό σημαίνει ότι η ίδια συμπεριφορά σε άλλο χρόνο ή κάτω από

⁷⁶ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β6, 1106 b 20-21

⁷⁷ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β6, 1106 b 25-27, 28-29

⁷⁸ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β6, 1106 b 21-22

διαφορετικές συνθήκες ή όταν αναφέρεται σε άλλους ανθρώπους ή εκδηλώνεται με διαφορετικό τρόπο και σκοπό, μπορεί να είναι άλλοτε αρετή και άλλοτε κακία.

Βέβαια, για τον Αριστοτέλη υπάρχουν πάθη και πράξεις που δεν μπορούν να υπαχθούν σ' αυτό το σχήμα της μεσότητας, γιατί εξ αρχής ενέχουν το στοιχείο της ηθικής απαξίας («συνειλημμένα μετά τῆς φαυλότητος») ⁷⁹ και «οὐθ' ὑπερβολῆς καὶ ἑλλείψεως μεσότης ἐστὶν οὔτε μεσότης ὑπερβολή καὶ ἑλλειψις». ⁸⁰ Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν τα πάθη, όπως η ἐπιχαιρεκακία, η ἀναισχυντία και ο φθόνος, και οι πράξεις, όπως η μοιχεία, η κλοπή και η ἀνδροφονία ⁸¹ και όλα αυτά, για τον Αριστοτέλη, δεν αποτελούν ηθικά κατορθώματα αλλά αμαρτήματα. ⁸²

Αυτή η μεσότητα (η αρετή) είναι βέβαια μεσότητα ως προς τα δύο άκρα, την ἑλλειψη και την υπερβολή, όμως παράλληλα, αν τη θεωρήσουμε από την πλευρά του καλού και του αγαθού, είναι «ακρότητα», γιατί είναι τελειότητα (ἄριστον), το σπουδαιότερο γνώρισμα του ανθρώπου, που δεν μπορεί να ξεπεραστεί από κάτι άλλο ούτε είναι κατώτερο από κάτι άλλο. Έτσι εξηγείται η φαινομενικά οξύμωρη φράση μέσον τε καὶ ἄριστον.

Είναι, λοιπόν, η αρετή μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα που επιλέγεται ελεύθερα από τον άνθρωπο. Βρίσκεται στη μεσότητα που προσδιορίζεται με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια, καθορίζεται όμως από τη λογική (λόγον) και μάλιστα αυτή που ορίζει ο φρόνιμος άνθρωπος («Ἐστὶν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὔσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν»). ⁸³ Σπεύδει, δηλαδή, ο Αριστοτέλης να διευκρινίσει ότι ο κοινός κανόνας, που θα εξασφαλίσει το στοιχείο της αντικειμενικότητας στην ανθρώπινη αυτή ιδιότητα, είναι η ανθρώπινη λογική, ο ορθός λόγος. Προχωρεί μάλιστα με ακόμη αυστηρότερο τρόπο στον καθορισμό του αντικειμενικού αυτού κριτηρίου: δεν μετράει γι' αυτόν τόσο η κοινή ανθρώπινη λογική όσο η λογική του φρόνιμου ανθρώπου, του ανθρώπου που «βουλευέται εὖ» ⁸⁴. Συγκεκριμένα, οι έννοιες «λόγος» και «φρόνιμος» έχουν το εξής περιεχόμενο:

⁷⁹ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β6, 1107 α 10

⁸⁰ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β6, 1107 α 25-27

⁸¹ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β6, 1107 α 10-12

⁸² Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β6, 1107 α 14-17

⁸³ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β6, 1106 b 36-1107 α 2

⁸⁴ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Ζ7, 1141 b 10

- ο «**λόγος**»: ο λόγος - φρόνηση αποτελεί ένα από τα στάδια της πορείας προς την αρετή, αφού με αυτόν ο άνθρωπος μπορεί να διακρίνει τις καλές από τις κακές πράξεις. Το άλλο στάδιο είναι ο νόμος, που συνηθίζει τους ανθρώπους να ενεργούν ενάρετα ως πολίτες. Άρα, ο λόγος βοηθά τον νόμο να τελειοποιεί το έργο του.
- ο «**φρόνιμος**»: η φρόνηση συνδέεται με τον λόγο και αν υπάρχει αυτή, υπάρχουν συγκεντρωμένες στον άνθρωπο και όλες οι άλλες αρετές. Ο φρόνιμος άνθρωπος είναι αυτός που θα καθορίσει με τη λογική του το «δέον», τις σωστές ενέργειες που πρέπει να ακολουθούνται μέσα στην κοινωνία. Το περιεχόμενο, όμως, της έννοιας «φρόνιμος» και «δέον» δεν μπορεί να καθοριστεί με σαφήνεια. Στον αντικειμενικό προσδιορισμό τους παίζει ρόλο τόσο η ανθρώπινη λογική όσο και η εποχή, η κοινωνία, τα πρότυπα των ανθρώπων, στοιχεία τα οποία συνεχώς μεταβάλλονται. Ο φρόνιμος άνθρωπος είναι «εὐβουλος», που σημαίνει ότι είναι «ὁ τοῦ ἀρίστου ἀνθρώπου ταῶν πρακτῶν στοχαστικός κατά τόν λογισμόν». ⁸⁵ Ο φρόνιμος άνθρωπος μπορεί να δει τι είναι μεσότητα, μπορεί να αναγνωρίσει τι είναι μεσότητα. Η μεσότητα είναι κάτι αντικειμενικό και ο φρόνιμος είναι εκείνος που μπορεί να το καταλάβει, που μπορεί να το διαγνώσει, να το ξεχωρίσει από τις κακίες. Και επειδή ο άνθρωπος έχει φυσική ροπή προς την ηδονή και είναι περισσότερο επιρρεπής προς την ακολασία ⁸⁶, παρά προς την κοσμιότητα και άρα καθίσταται πιο δύσκολη η επίτευξη της μεσότητας της αρετής, πρέπει ο άνθρωπος να είναι φρόνιμος, ώστε με μεγαλύτερη προσπάθεια να γίνεται αδέκαστος κριτής ενώπιον της ηδονής προς την οποία ρέπει. ⁸⁷ Έτσι, θα πετύχει την ποθούμενη μεσότητα της σωφροσύνης, για να μπορεί στη συνέχεια να τηρεί την ίδια στάση και απόσταση απέναντι στα άλλα πάθη της ψυχής του και στις πράξεις του. Με τον τρόπο αυτό θα μετατρέψει με τις ηθικές αρετές τα άλογα πάθη και θα τα κατευθύνει σύμφωνα με την αρετή και τον ορθό λόγο. ⁸⁸

Η μεσότητα, λοιπόν, βρίσκεται ανάμεσα σε δύο κακίες, από τις οποίες η μία βρίσκεται στην πλευρά της υπερβολής, ενώ η άλλη στην πλευρά της έλλειψης. Άλλες από αυτές τις κακίες παρουσιάζονται ελλειπείς και άλλες είναι υπερβολικές

⁸⁵ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Ζ7, 1141 b 12-14

⁸⁶ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β8, 1109 a 14-19

⁸⁷ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β9, 1109 b 1-11

⁸⁸ βλ. Δημήτρης Κούτρας, Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους. τομ.Α Ηθική (εκδ. Δεύτερη Αθήνα, 2004) σ.32

σε σχέση με αυτό που πρέπει (τό δέον), το οποίο είναι το μέσον και το σωστό. Αυτές τις κακίες τις συναντάμε στα συναισθήματα και στις πράξεις, ενώ αντίθετα η αρετή βρίσκει και επιλέγει αυτό που πρέπει, δηλαδή τη μεσότητα.⁸⁹ Σε ό,τι αφορά τα πάθη και τις πράξεις, η αρετή είναι μεσότητα μεταξύ της υπερβολής και της έλλειψης, και μάλιστα μεσότητα σε σχέση με εμάς. Δεν πρόκειται για τη μαθηματικά υπολογισμένη ίση απόσταση από τα δύο άκρα του ηθικού φάσματος, αλλά για την ποιοτικά τέλεια επιλογή σε συγκεκριμένες περιπτώσεις με υπολογισμό του χρόνου, τρόπου, αιτίας κτλ., σύμφωνα με τον ηθικό κανόνα του φρόνιμου και σπουδαίου. Η ηθική αρετή στηρίζεται στον ορθό λόγο και τη διανοητική αρετή της φρόνησης. Ηθική αρετή και φρόνηση διαμορφώνουν το ήθος του ανθρώπου. Δεν νοείται η μία χωρίς την άλλη, όπως δε νοείται και το ήθος χωρίς την προαίρεση και το νου.⁹⁰

Ενώ όμως, όπως προαναφέρθηκε, η αρετή αποτελεί μεσότητα μεταξύ δύο άκρων, είναι η ίδια αξιολογική κορύφωση. Δεν είναι μια χρυσή μετριότητα, που προκύπτει ως συμβιβασμός αντιτιθέμενων ροπών είναι η δυναμική σύνθεση και υπέρβασή τους, δηλαδή ηθική τελειότητα, και γι' αυτό δεν επιδέχεται ούτε υπερβολή ούτε έλλειψη. Με το χαρακτηρισμό της αρετής ως ακρότητας σχετικά με τη σπουδαιότητα και την τελειότητά της ο Αριστοτέλης δηλώνει ότι τη θεωρεί ενιαία και αδιαβάθμιστη ηθική ποιότητα στον υπέρτατο αξιολογικά βαθμό.

3.3.5 Οι ηθικές αρετές της ανδρείας, της σωφροσύνης και της μεγαλοψυχίας

Για την όσο το δυνατόν πληρέστερη προσέγγιση της αριστοτελικής ηθικής, κρίνεται απαραίτητη και η ξεχωριστή εξέταση κάποιων ηθικών αρετών, όπως της ανδρείας, της σωφροσύνης και της μεγαλοψυχίας.

Η αρετή της ανδρείας

Για τη διαπραγμάτευση της ανδρείας χρησιμοποιείται από τον Αριστοτέλη ένας περιγραφικός ορισμός, στον οποίο περιέχεται ένα ευρύτατο φάσμα δυσμενών περιστάσεων. Αυτές τις περιστάσεις, τους φόβους και τις δυσχέρειες καλείται να υπερβεί ο ανδρείος. Η ανδρεία ορίζεται, λοιπόν, ως η μεσότητα μεταξύ φόβου και

⁸⁹ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Β6, 1107 b 5-6

⁹⁰ βλ. Δημήτρης Κούτρας, Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους.τομ.Α Ηθική (εκδ.Δεύτερη Αθήνα, 2004) σ.32

υπερβολικού θάρρους «ὅτι μὲν οὖν μεσότης ἐστὶ περὶ φόβους καὶ θάρρη , ἤδη φανερόν γεγένηται».⁹¹

Τονίζεται ότι ο ανδρείος αισθάνεται τον αναμενόμενο φόβο για την κάθε περίπτωση αλλά δεν κατακυριαρχείται από αυτόν και ενώ γνωρίζει τον μελλοντικό κίνδυνο πράττει αποσκοπώντας στην επίτευξη του καλού, της ηθικής αξίας, ενός υψηλού και ευγενικού σκοπού («τοῦ καλοῦ ἔνεκα»). Ο Αριστοτέλης θεωρεί τον ανδρείο ως «τόν περὶ τον καλόν θάνατον ἀδεῆ».⁹²

Η αρετή όμως της ανδρείας δεν είναι μόνο ηθική , παρουσιάζεται και σε άλλες εκδηλώσεις της ζωής. Ο Αριστοτέλης παρουσιάζει πέντε είδη φαινομενικής ανδρείας, που παρατηρούνται μέσα στη ζωή κατά την αντιμετώπιση των κινδύνων. Πρώτο είδος είναι αυτό της πολιτικής ανδρείας⁹³, που σχετίζεται με την ανδρεία που επιδεικνύουν οι πολίτες στην ώρα της πολεμικής μάχης για χάρη της τιμής ή για χάρη του φόβου των κυρώσεων του νόμου. Αυτή η ανδρεία μοιάζει με την ηθική ανδρεία που επιδεικνύει ο πολίτης που ανήκει στην ίδια πόλη.⁹⁴ Δεύτερο είδος είναι αυτό της στρατιωτικής ανδρείας , που εκδηλώνεται για χάρη της εμπειρίας ⁹⁵ και ανάγεται στην πολεμική τέχνη⁹⁶ και στην εμπειρία των στρατιωτών. Τρίτη μορφή ατελούς ανδρείας είναι αυτή που επιδεικνύεται λόγω θυμού ⁹⁷, όπως ακριβώς στην περίπτωση των πληγωμένων θηρίων ⁹⁸, που από πόνο επιστρατεύουν όλες τους τις δυνάμεις και επιτίθενται. Το είδος βέβαια αυτό της ανδρείας παρατηρείται στη φυσική κατάσταση⁹⁹ του ανθρώπου , ο οποίος αργότερα , όταν αποκτά ηθική συνείδηση , γνωρίζει ότι οι σκοποί του πρέπει να είναι ηθικοί.¹⁰⁰ Ως τέταρτο είδος ανδρείας αναφέρει ο Αριστοτέλης την υπερβολική τόλμη των ανθρώπων , που ρίχνονται εύκολα στη μάχη , λόγω της εμπιστοσύνης τους στις πολεμικές επιτυχίες του παρελθόντος («εὐέλπιδες») Είναι ενθουσιώδεις , αλλά όχι πραγματικά ανδρείοι.. Τέλος, πέμπτη μορφή ανδρείας είναι αυτή κατά την οποία ο άνθρωπος

⁹¹ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ6, 1115 α 6-7

⁹² Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ6, 1115 α 33

⁹³ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ8, 1116 α 17- b3

⁹⁴ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ8, 1116 α 27-29

⁹⁵ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ8, 1116 b 3

⁹⁶ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ8, 1116 b 5-23

⁹⁷ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ8, 1116 b 23-1177 α 9

⁹⁸ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ8, 1116 b 11-1117 α 1

⁹⁹ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ8, 1117 α 4-5

¹⁰⁰ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ8, 1116 b 31

που την επιδεικνύει δεν έχει πείρα ή γνώση των αντικειμενικών κινδύνων και τρέπεται αμέσως στη φυγή. Και αυτή η ανδρεία φυσικά δεν είναι αληθινή κατώτερη μάλιστα και από εκείνη που δείχνουν οι ευέλπιδες.

Συμπερασματικά, η αληθινή επιτελείται «τοῦ καλοῦ ἔνεκα» και διαφοροποιείται ριζικά από τις υπόλοιπες μορφές, καθώς αυτές ορίζονται πάντα με βάση κάποιο ενδιάμεσο κίνητρο. Μόνο ο ευγενής σκοπός και η πραγμάτωση μιας ηθικής αξίας καθιστούν τελικά την προσπάθεια του ανδρείου ευχάριστη.¹⁰¹

Η αρετή της σωφροσύνης

Η σωφροσύνη σχετίζεται με το επιθυμητικό μέρος της ψυχής και περιγράφεται ως μεσότητα στη βίωση ηδονών και λυπών¹⁰² και ως μεσότητα που βρίσκεται μεταξύ της αναισθησίας και της ακολασίας¹⁰³ με την παρατήρηση ότι ο σώφρων δε βρίσκει καμία ικανοποίηση σε αυτά που επιθυμεί ο ακόλαστος, αντίθετα νιώθει δυσaréσκεια.. Ο σώφρων υπακούει στον ορθό λόγο, προτιμά τις σωστές ηδονές «καί ἐπιθυμῶν ὧν δεῖ καί ὅτε οὐτω δέ τάττει καί ὁ λόγος».¹⁰⁴ Αν κάτι είναι ευχάριστο και ταυτόχρονα προσφέρει υγεία και ευεξία, ο σώφρων το επιθυμεί με μετριοπάθεια και, όπως αρμόζει, ασκώντας την αρετή της φρόνησης. Ο Αριστοτέλης συνδέει ετυμολογικά τη λειτουργία της σωφροσύνης με τη φρόνηση, δηλαδή η σωφροσύνη θεωρείται ως σωτηρία της φρόνησης.¹⁰⁵

Η αρετή της μεγαλοψυχίας

Στο τέταρτο βιβλίο, ενότητα 3 των Ηθικών Νικομαχείων ο Αριστοτέλης μιλάει διεξοδικά για την αρετή της μεγαλοψυχίας. Υποστηρίζει μάλιστα ότι αυτή αποτελεί το αποκορύφωμα των άλλων αρετών¹⁰⁶, συνάπτεται με την καλοκαγαθία¹⁰⁷, την ηθική δηλαδή τελειότητα του ατόμου και βρίσκεται μεταξύ χαννότητας και μικροψυχίας.

Πιο αναλυτικά, ο μεγαλόψυχος είναι αυτός που, όντας άξιος, αξιώνει για τον εαυτό του μεγάλα πράγματα. Άξιος είναι όταν έχει τις ηθικές αρετές, είναι καλός πολίτης και αγαθός άνθρωπος, και φυσικά διαθέτει και τη φρόνηση. Και τότε αυτός

¹⁰¹ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ9, 1117 α 32 –β 16

¹⁰² Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ9, 1117 β 24-26

¹⁰³ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ10, 1108 β 20-22

¹⁰⁴ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ12, 1119 β 16-18

¹⁰⁵ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, 1140 β 11-12

¹⁰⁶ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Δ3, 1124 α 1-3

¹⁰⁷ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Δ3, 1124 α 2-5

αξιώνει για τον εαυτό του μεγάλα πράγματα, πράγματα που έχουν μέγεθος και άρα προϋποθέτουν τη διαχείριση εξωτερικών αγαθών, αλλά αξιώνει για τον εαυτό του και τιμή, που του αναγνωρίζει η κοινότητα ή και η πολιτεία, με τρόπο οργανωμένο.¹⁰⁸ Κατά τον φιλόσοφο, πρέπει να υπάρχει μια ουσιαστική σχέση και αναλογία μεταξύ αξιόσεως και πραγματικής αξίας του προσώπου, που να καθιστούν αρμονική αυτή τη συζυγία. Ο άνθρωπος δεν πρέπει να εγείρει αξιώσεις παράλογες στις τιμές που απονέμει η κοινωνία, όταν ο ίδιος δεν τις αξίζει ούτε επίσης πρέπει να περιφρονεί τις τιμές που αναλογούν στην εσωτερική του αξία. Ο μεγαλόψυχος είναι, επίσης, ριψοκίνδυνος, διότι έχει μέσα του ένα θάρρος και μια καθαρότητα. Δε διστάζει να δείξει ποιοι είναι φίλοι του, ποιοι είναι εχθροί του μέσα στην πόλη και ποιους αναγνωρίζει ως ηθικά άξιους και ποιους ως ηθικά ασήμαντους μέσα στην πόλη. Συνδυάζει ιδιότητες του ελευθερίου, μεγαλοπρεπούς και φιλοτίμου ανθρώπου, υπερέχει όμως όλων αυτών, γιατί αποτελεί μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα με ηθική υψηλοφροσύνη και ψυχικό μεγαλείο. Απέναντι στους ανθρώπους νιώθει μια αυτοτέλεια και αυτάρκεια, ως αποτέλεσμα της συνειδήσεως της ηθικής και πνευματικής του υπεροχής. Γι' αυτό άλλωστε προτιμά τη ζωή της μοναξιάς, που συνήθως ζουν τα μεγάλα και ξεχωριστά πνεύματα.¹⁰⁹

Στον αριστοτελικό κόσμο δεν είναι εύκολο να προσποιηθείς τον ενάρετο. Η αρετή δεν είναι κρυμμένη μέσα στην ψυχή, φαίνεται στις πράξεις των ανθρώπων και φαίνεται, φυσικά, πολύ περισσότερο στις μεγάλες πράξεις των ανθρώπων. Γι' αυτό ο μεγαλόψυχος έχει τη θέση που έχει στα Ηθικά Νικομάχεια.

3.3.6 Η Δικαιοσύνη η κατεξοχήν κοινωνική αρετή

Ο Αριστοτέλης αναλύει διεξοδικά την κατεξοχήν κοινωνική ηθική αρετή, τη δικαιοσύνη στο Ε βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων. Η συμβολή του Σταγειρίτη στην εξέλιξη της έννοιας της δικαιοσύνης είναι σημαντική. Μάλιστα στηρίζει την ηθική του και τη διδασκαλία του περί δικαίου στον λόγο και το άγραφο δίκαιο, επισημαίνοντας ιδιαίτερα την αξία του άγραφου νόμου.

¹⁰⁸ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Δ3, 1123 b 17-26

¹⁰⁹ βλ. Δημήτρης Κούτρας, Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους. τομ.Α Ηθική (εκδ. Δεύτερη Αθήνα, 2004) σ.48

Κατά τον Αριστοτέλη, η δικαιοσύνη ως αρετή είναι ἕξις, η μόνιμη δηλαδή και σταθερή διάθεση της ψυχής του ανθρώπου που έχει την ικανότητα να πράττει το δίκαιο, το πράττει και πάντοτε έχει την επιθυμία να το πράττει.¹¹⁰ Ακόμη μια πράξη για να είναι δίκαιη, πρέπει να μη γίνεται με επιβολή ή από άγνοια αλλά να υφίσταται η προαίρεση και να εκλέγεται ως αυτοσκοπός.¹¹¹ Στηρίζεται, λοιπόν, στον εκούσιο¹¹² και προαιρετικό χαρακτήρα που προσιδιάζει στην ηθική αρετή σε αντίθεση με την αδικία. Αποτελεί, επίσης, την προϋπόθεση των άλλων αρετών, είναι η πιο τέλεια¹¹³ αρετή, (ἐν δὲ δικαιοσύνη συλλήβδην πᾶς ἄρετή ἔνι) καθώς ως κοινωνική αρετή αναφέρεται προς τον πλησίον ἔμπρακτα. Η κοινωνία είναι το πλαίσιο αναφοράς της δικαιοσύνης και η εφαρμογή της είναι προϋπόθεση της ευδαιμονίας.

Ο Αριστοτέλης πρώτος διακρίνει τη δικαιοσύνη σε γενική (ὄλην) και σε ειδική (ἐν μέρει ἢ κατὰ μέρος), εστιάζοντας το ενδιαφέρον του στη μερική που αφορά στην ηθική συμπεριφορά του ατόμου σε σχέση με τα υλικά αγαθά, συμφέροντα, δικαιώματα και την ασφάλεια της ζωής του πλησίον του. Η ειδική δικαιοσύνη υπάγεται περισσότερο στη σφαίρα του νομίμου¹¹⁴ και του δικαίου της πολιτείας, όπου δεσπάζει κατεξοχήν η έννοια της ισότητας (ἴσο, κατά τον Αριστοτέλη, είναι το μέσον του άνισου, δηλαδή του «πλέονος» και του «ἐλάττονος», επομένως το δίκαιο είναι «μέσον»).

Ο Αριστοτέλης απαριθμεί τρία είδη ειδικού δικαίου :

α) Το διανεμητικόν δίκαιον, το οποίο αναφέρεται στο θέμα των παροχών εκ μέρους της πολιτείας «τιμῆς ἢ χρημάτων ἢ ταῶν ἄλλων ὅσα μεριστά τοῖς κοινοῦσι τῆς πολιτείας»¹¹⁵ και υπάγεται στη δικαιοδοσία της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας.

β) Το διορθωτικόν δίκαιον, το οποίο υπάγεται στην αρμοδιότητα στην αρμοδιότητα της δικαστικής εξουσίας, γιατί αναφέρεται σε αδικήματα, που υπόκεινται στις διατάξεις του αστικού και ποινικού δικαίου.¹¹⁶ Αντικείμενο του δικαίου αυτού είναι

¹¹⁰ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Ε1, 1129 α 8-9

¹¹¹ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Ε 1144 α 13-20

¹¹² Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Ε8, 1135 α 15-18, 19-20

¹¹³ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Ε1, 1129 β 26

¹¹⁴ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Ε2, 1130 β 8-13

¹¹⁵ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Ε2, 1130 β 31-32

¹¹⁶ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Ε4, 1131 β 25 -1132 β 20

τα «ἐκούσια συναλλάγματα»¹¹⁷ και τα «ἀκούσια συναλλάγματα»¹¹⁸. Τα ακούσια συναλλάγματα διαιρούνται σε δύο κατηγορίες 1) τα λαθραία¹¹⁹ (κλοπή, μοιχεία...) και 2) τα βίαια (θάνατος, κατηγορία, προπηλακισμός...). Στο διορθωτικόν δίκαιον πρυτανεύει η αρχή της αριθμητικής και όχι της γεωμετρικής ισότητας, καθώς ο δικαστής προσπαθεί να επανισώσει την εκ μέρους του αδίκησαντος διαταραχθείσα ισότητα και ισορροπία σύμφωνα με το περί δικαίου αίσθημα.

γ) Το «ἀντιπεπονθός» δίκαιο, που αναφέρεται σε θέματα οικονομικής φύσεως¹²⁰ και υπάγεται στη δικαιοδοσία της νομοθετικής, της εκτελεστικής και της δικαστικής εξουσίας. Αναφέρεται στην κοινωνική δικαιοσύνη, κατά την οποία λαμβάνεται υπ' όψιν η προσφορά κάθε ανθρώπου και η ανταμοιβή του σύμφωνα με την εργασία που προσφέρει στην κοινωνία και τους συνανθρώπους του. Στηρίζεται στην αρχή της αμοιβαιότητας.

Τέλος, αρετή της δικαιοσύνης, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, είναι η κορωνίδα των αρετών, αφού οι υπόλοιπες αρετές είναι αναγκαίες και ωφέλιμες για εκείνους που την ασκούν ενώ η δικαιοσύνη ωφελεί το σύνολο της κοινωνίας. Έτσι, η δικαιοσύνη που έχει ως φορέα τον συγκεκριμένο άνθρωπο προσφέρεται ως ευεργεσία στον συμπολίτη για τούτο και ονομάζεται «ἀλλότριον ἀγαθόν»¹²¹. Είναι η κορωνίδα των αρετών και χαρακτηρίζεται ως τέλεια, επειδή απευθύνεται και εκδηλώνεται προς το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο, έχει δηλαδή πάντα κοινωνική και πολιτική αναφορά.¹²²

3.3.7 Η φιλία η άλλη κατεξοχήν κοινωνική αρετή

Η φιλία θεωρείται από τον Αριστοτέλη, ως μια εξαιρετικά σημαντική αρετή ή μια ενέργεια «μετ' ἀρετῆς», απαραίτητη για τη ζωή του ανθρώπου. Η φιλία, κατά τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, θεωρείται κορυφαία κοινωνική αρετή, ανώτερη ακόμη και από τη δικαιοσύνη, γιατί πάντοτε αναφέρεται προς «ἕτερον», προϋποθέτει το Συ, ως σημείο αναφοράς του Εγώ. Η αριστοτελική φιλία αποτελεί μια συγκεκριμένη ηθικού κοινωνικού βίου και έχει εντελώς προσωπικό χαρακτήρα,

¹¹⁷ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, E2, 1131 a 1-9

¹¹⁸ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, E2, 1131 a 2-3

¹¹⁹ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, E2, 1131 a 5-7

¹²⁰ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, E, 1132 b 32-33

¹²¹ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, E2, 1130 a 3-5

¹²² Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, E2, 1129 b 25-28

γιατί απευθύνεται σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο. Δύναται να διακριθεί σε τρία είδη, ωστόσο μόνο η τέλεια φιλία, η «κατ' ἀρετήν», που συνάπτεται μεταξύ των ενάρετων ανθρώπων και η οποία προέρχεται από βαθειά εκτίμηση προς το φιλούμενο πρόσωπο και σεβασμό προς το ήθος αυτού, οδηγεί τον άνθρωπο στην ηθική του τελείωση και στην ευδαιμονία. Πρόκειται για την κατεξοχήν προσωπική σχέση εντελώς ηθική και πνευματική.

Στη λεπτομερή ανάλυση για τη φιλία ο Αριστοτέλης παρατήρησε ότι από πολιτική άποψη η φιλία έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, καθ' όσον εξασφαλίζει ισχυρότερους δεσμούς μεταξύ των πολιτών και αποτελεί, όπως επεσήμανε, συνεκτικό δεσμό των πόλεων. Ο ενάρετος ή φρόνιμος ενεργεί με ελεύθερη βούληση, χαίρεται να πραγματοποιεί καλές πράξεις και λυπάται όταν διαπράττει το κακό. Ο άνθρωπος, για να είναι ευδαίμων, πρέπει απαραίτητως να ενδιαφέρεται για τα αγαθά της ψυχής του, οφείλει να είναι ενάρετος καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του και όχι μόνο για ένα μικρό χρονικό διάστημα: «δοκεῖ δ' ὁ εὐδαίμων βίος κατ' ἀρετήν εἶναι».

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος επικαλείται δυο λόγους για τους οποίους μελετά την έννοια της φιλίας, αφ' ενός διότι η φιλία είναι αρετή ή προϋποθέτει την αρετή και αφ' ετέρου διότι είναι αναγκαία για την κοινωνική ζωή. Αποτελεί μάλιστα απαραίτητο αγαθό για τον άνθρωπο στην ευτυχία του και στη δυστυχία του («ἀναγκαιότατον εἰς τόν βίον»¹²³), γιατί ο φίλος, όταν ευτυχεί, μοιράζεται τις χαρές και τα αγαθά με τους φίλους του, ενώ όταν δυστυχεί, εκμυστηρεύεται τον πόνο του και καταφεύγει σε αυτούς. Ήδη στο Α' βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων οι φίλοι έχουν περιληφθεί στα εφόδια που είναι απαραίτητα για την κατάκτηση της ευδαιμονίας. Αναφέρει πως κανείς άνθρωπος δεν θα προτιμούσε να ζει χωρίς φίλους, ακόμη και αν είχε στην κατοχή του όλα τα αγαθά¹²⁴, διότι ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ον και έχει την τάση από την φύση του να ζει με τους άλλους ανθρώπους: «πολιτικὸν γὰρ ὁ ἄνθρωπος καὶ συζῆν πεφυκός».¹²⁵ Η φιλία είναι το ελατήριο της κοινωνικής συμβίωσης, ωστόσο ο στόχος της δεν έγκειται στην απλή συμβίωση,

¹²³ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Θ1, 1155 a 4-5

¹²⁴ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Θ1, 1155 a 3. «ἄνευ γὰρ φίλων οὐδεὶς ἔλοιτ' ἂν ζῆν, ἔχων τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ πάντα».

¹²⁵ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Ι, 1169 b 18.

αλλά σε αγαθές πράξεις.¹²⁶ Η πείρα μας διδάσκει ότι ο φίλος είναι ένα από τα μεγαλύτερα αγαθά που μπορεί κάποιος να αποκτήσει. Στους ευημερούντες η ύπαρξη φίλων παρέχει τη δυνατότητα της προσφοράς ευεργεσιών· για τους πτωχούς και δυστυχούντες οι φίλοι είναι το καταφύγιο· για τους νέους, οι σύμβουλοι που τους αποτρέπουν από λάθη· για τους ηλικιωμένους, εκείνοι που θα τους φροντίσουν και θα τους στηρίξουν· για όσους είναι στην ακμή της ηλικίας τους εκείνοι που θα τους ενισχύσουν στις καλές πράξεις.¹²⁷ Επιπροσθέτως, η φιλία εξασφαλίζει τη συνοχή και την ειρήνη των πόλεων περισσότερο από τη δικαιοσύνη. Αν δε οι πολίτες είναι μεταξύ τους φίλοι, καθίσταται περιττή η δικαιοσύνη, διότι αυτός που αγαπά κάποιον θα του αποδώσει ό,τι αποδίδει και στον εαυτό του, το καλό και το δίκαιο.¹²⁸ Εξάλλου, ανάγκη φίλων έχουν όλοι οι άνθρωποι· η παρουσία τους είναι αναγκαία ευχαρίστηση και στην ευτυχία και στην δυστυχία: «ἔστι τι γὰρ καὶ ἡ παρουσία αὐτῆ τῶν φίλων ἡδεῖα καὶ ἐν ταῖς εὐτυχίαις καὶ ἐν ταῖς δυστυχίαις».¹²⁹

Κατά τον Αριστοτέλη τρία είναι τα κυριότερα είδη της φιλίας. Ο φιλόσοφος τα διακρίνει με βάση το κίνητρο που ωθεί τους ανθρώπους στην απόκτησή τους. Τα τρία είδη είναι τα εξής: α) η φιλία «διὰ τὸ χρήσιμον», β) η φιλία «δι' ἡδονὴν» και γ) η φιλία «κατ' ἀρετήν».

Στα δυο πρώτα είδη ενδίδουν όσοι ενδιαφέρονται για τις ηδονές ή το όφελος. Είναι φιλίες κίβδηλες, «κατὰ συμβεβηκὸς» και εφήμερες, διαλύονται εύκολα και συντηρούνται όσο οι άλλοι είναι σε θέση να μας ωφελούν ή να μας παρέχουν ευχαρίστηση. Όσοι αισθάνονται φιλία για τη χρησιμότητα ή για την ευχαρίστηση δεν εκτιμούν τον άνθρωπο με τον οποίο συνδέονται ως σύνολο, για την αρετή του, αλλά προσωρινά μονάχα λογαριάζουν ορισμένες ενέργειές του ή τα αποτελέσματά τους, που τους είναι χρήσιμα ή ευχάριστα. Γι' αυτό τέτοιου είδους φιλίες διαρκούν ελάχιστα και μάλιστα όσο υφίσταται το χρήσιμο ή το ωφέλιμο. Ο Αριστοτέλης παρατηρεί ότι η πιο συχνή μορφή φιλίας είναι αυτή που αποβλέπει στο χρήσιμο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιας φιλίας είναι αυτή που συμβαίνει μεταξύ

¹²⁶ I. Düring, Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και Ερμηνεία της Σκέψης του, τόμος Β', μετάφραση Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα (Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1999), 292.

¹²⁷ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Θ' 1155 a 12-16: «Καὶ νέοις δὲ πρὸς τὸ ἀναμάρτητον καὶ πρεσβυτέροις πρὸς θεραπείαν καὶ τὸ ἐλλείπον τῆς πράξεως δι' ἀσθένειαν βοηθείας, τοῖς τ' ἐν ἀκμῇ πρὸς τὰς καλὰς πράξεις· σύν τε δὲ ἔρχομένω· καὶ γὰρ νοῆσαι καὶ πράξει δυνατότεροι».

¹²⁸ Π. Κόντος, Η Αριστοτελική Ηθική ως Οντολογία: Φρόνησις, Τέχνη, Σοφία (Αθήνα: Κριτική, 2000), 108.

¹²⁹ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Ι' 1171 a 28.

ηλικιωμένων και φιλοξενούντων και φιλοξενουμένων. Από την άλλη, τα παιδιά και οι πολύ νέοι φαίνεται να συνάπτουν φιλικές σχέσεις με συνομηλίκους τους, κυνηγώντας το ευχάριστο και το παροντικό. Επομένως, κάθε φορά που αλλάζουν τα ευχάριστα μεταβάλλονται ακολούθως και οι φιλίες. Αυτή η μορφή φιλίας είναι ελλιπής απομίμηση της τέλειας φιλίας, αφού μιμείται μόνο ένα μέρος της. Δεν οδηγεί στην ευδαιμονία παρά μόνο στην ικανοποίηση υλικών συμφερόντων και κατώτερων επιθυμιών, ενώ διαρκεί όσο τα συμβαλλόμενα μέρη επιδιώκουν το ίδιο πράγμα. Επειδή όμως στόχος είναι - πέραν των άλλων - και η ψυχική ηρεμία, οι φιλίες αυτών των ειδών πρέπει να αποφεύγονται και να απορρίπτονται, διότι επιφέρουν δυσάρεστα αποτελέσματα.¹³⁰

Στο τρίτο και υψηλότερο επίπεδο, δημιουργεί ο άνθρωπος τη φιλία «κατ' ἀρετήν», στην οποία ο φίλος βοηθά το φίλο να ζήσει την καλύτερη δυνατή ζωή.¹³¹ Ο φιλόσοφος χαρακτηρίζει αυτή τη φιλία ως άριστη, τέλεια, βέβαιη, μονιμότητα, κάλλιστη και πολυτιμότερη από όλες.¹³² Πρόκειται για την τέλεια και αληθινή φιλία, η οποία δημιουργείται ανάμεσα σε αγαθούς και όμοιους ανθρώπους με μοναδικό γνώμονα το καθεαυτό καλό. Είναι φιλία σταθερή και μόνιμη, διότι προϋποθέτει την αρετή.¹³³ Σ' αυτή την κατάσταση οι φίλοι ανταλλάσσουν το καλό με το καλό και συγχρόνως χωρίς να το απαιτούν προσφέρουν και απολαμβάνουν και το χρήσιμο και το ευχάριστο. Επομένως, αυτό το είδος φιλίας συγκεντρώνει στον υπέρτατο βαθμό όλα όσα επιμέρους βρίσκουμε στις άλλες φιλίες. Η αγάπη σε μια τέτοια φιλία είναι σταθερή, ειλικρινής και πολύ θερμή. Ο ενάρετος φίλος παραμένει σε όλη τη διάρκεια της ζωής του αυτό που είναι, πάντοτε προάγοντας και εφαρμόζοντας την αρετή. Έκανε ενσυνείδητο αγώνα, σκληρό και μακροχρόνιο για να αποκτήσει την αρετή και γι' αυτό τη διατηρεί μόνιμα και εφόσον η πλήρης φιλία εδράζεται σε αυτή την αρετή, και αυτή είναι σταθερή και μόνιμη.¹³⁴

Εκτός από τα παραπάνω είδη, υπάρχει και η «καθ' ὑπεροχήν» φιλία, η οποία αναπτύσσεται συνήθως μεταξύ άρχοντος και αρχομένου. Τέτοιες φιλίες μεταξύ

¹³⁰ Θ. Πελεgrίνης, Ηθική Φιλοσοφία (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997), 23.

¹³¹ W.D Ross, 327.

¹³² Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Θ' 1156 a 7- b 29, Ι' 1164 a 9-13. Βλέπε επίσης Μαραγγιανού-Δερμούση, 507.

¹³³ Η.Ν., Θ' 1156 b 5: «Τελεία δ' ἐστίν ἡ τῶν ἀγαθῶν φιλία καί κατ' ἀρετήν ὁμοίων· οὗτοι γάρ τ' ἀγαθά. ὁμοίως βούλονται ἀλλήλοις ἢ ἀγαθοί, ἀγαθοί, δ' εἰσὶ καθ' αὐτούς».

¹³⁴ βλ Π .Κάνδρος σσ 63-64

άλλων, είναι εκείνες των γονέων προς τα τέκνα, του μεγαλύτερου προς τον νεότερο, του ανδρός προς τη γυναίκα, του αξιωματικού με το στρατιώτη. Συνήθως, δημιουργούνται ανάμεσα σε ανθρώπους που έχουν κοινά ενδιαφέροντα, συμμετέχουν στις ίδιες δραστηριότητες και γενικότερα έχουν ίδιες εμπειρίες. Εδώ οφείλουμε να αναφέρουμε ότι στην αριστοτελική φιλοσοφία η οικογένεια παρουσιάζεται ως ένας σημαντικότερος παράγοντας ηθικής, καθώς και ως πηγή αρετής από την οποία αντλεί η δημόσια ηθική.¹³⁵ Οι ενάρετοι γίνονται φίλοι ο ένας για χάρη του άλλου, αποφεύγοντας να χρησιμοποιούν το φίλο ως μέσο, αλλά καθ' όλη την διάρκεια της ζωής του ο φίλος προάγει την αρετή. Δεν είναι εύκολο να αποκτήσει κανείς πολλούς φίλους αυτού του είδους· άλλωστε, η αληθινή φιλία σε λίγους αναφέρεται.¹³⁶

Ως απαραίτητες προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση της αληθινής φιλίας είναι η ανιδιοτελής αγάπη του ενός προς τον άλλο και η προθυμία προσφοράς ευεργεσιών. Είμαι φίλος κάποιου σημαίνει ότι επιθυμώ και πράττω κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να τον προάγω και να τον οδηγώ στην ευδαιμονία του.¹³⁷ Και επειδή η ευδαιμονία είναι η ενέργεια της ψυχής «κατ' ἀρετήν» προκύπτει ότι, όταν αγαπούμε κάποιον, επιθυμούμε αυτός να γίνει ενάρετος. Ο ενάρετος, όπως συμπεριφέρεται στον εαυτό του, έτσι συμπεριφέρεται και στον φίλο του, διότι ο φίλος είναι εαυτός του: «ἕτερος γὰρ αὐτὸς ὁ φίλος ἐστίν».¹³⁸ Είναι ευδιάκριτο το αλτρουιστικό στοιχείο στην ηθική έρνενα του Αριστοτέλη, καθώς το φιλεῖν θεωρείται ουσιαστικότερο για τη φιλία από το φιλεῖσθαι, ενώ το ενάρετο άτομο επιθυμεί το καλό του φίλου για χάρη του ίδιου του φίλου και όχι ως μέσο για τη δική του ευτυχία.¹³⁹ Η φιλία μεταξύ των ενάρετων ενισχύεται με την συναναστροφή· επιπλέον, καθένας από τους φίλους πρέπει να αναγνωρίζει ότι και ο έτερος αναγνωρίζει τη δική του αφοσίωση και στοργή.¹⁴⁰ Η φιλία είναι πάνω από όλα

¹³⁵ 29 J. Swanson, *The Public and the Private in Aristotle's Political Philosophy* (London: Cornell University Press, 1992), 16.

¹³⁶ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Γ' 1171 b 15: «οὕτω δ' ἔχειν ἔοικε καὶ ἐπὶ τῶν πραγμάτων· οὐ γίνονται γὰρ φίλοι πολλοὶ κατὰ τὴν ἑταιρικὴν φιλίαν, αἱ δ' ὑμνούμεναι ἐνδύσι λέγονται».

¹³⁷ Δ. Κούτρας. *Η Κοινωνική Ηθική του Αριστοτέλους: Αἱ Αρεταὶ τῆς Δικαιοσύνης και τῆς Φιλίας* (Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1973), 117.

¹³⁸ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Γ' 1170 b 6.

¹³⁹ W.D Ross, 326-327

¹⁴⁰ M. Pakaluk, *Aristotle's Nicomachean Ethics: An Introduction* (New York: Cambridge University Press, 2005), 264.

επικοινωνία, επικοινωνία με λόγους και σκέψη, αυτή άλλωστε είναι και η ουσία της συμβίωσης των ανθρώπων: «[...]κοινωνεῖν λόγων καὶ διανοίας· οὕτω γὰρ ἂν δόξειε τὸ συζῆν ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων λέγεσθαι».¹⁴¹ Επίσης, η ηθικότητα της τέλειας φιλίας, όπως είναι η φιλία του σπουδαίου, πηγάζει από αυτήν ακριβώς την πλούσια πνευματικότητα των ενάρετων φίλων. Ο ηθικά σπουδαίος δεν επιδιώκει την ψυχική υποταγή και πνευματική υποδούλωση του φίλου του, αλλά τον αντιμετωπίζει ως ελεύθερο άτομο¹⁴² και ως αυτοσκοπό.

Η φιλία είναι επίσης συνυφασμένη με την ευδαιμονία του ανθρώπου· και αν ακόμα δεχθούμε ότι ο ευδαίμων είναι αυτάρκης, δεν έπεται ότι η φιλία είναι περιττή. Ο Αριστοτέλης θεωρεί παράλογο τον ισχυρισμό μερικών ότι οι ευτυχημένοι και αυτάρκεις εφόσον έχουν όλα τα αγαθά, δεν έχουν ανάγκη φίλων.¹⁴³ Πώς είναι δυνατόν ο ευδαίμων, ενώ έχει όλα τα αγαθά, να μην χρειάζεται να έχει φίλους, που είναι το μεγαλύτερο από τα εξωτερικά αγαθά; «Δοκεῖ τῶν ἐκτὸς ἀγαθῶν μέγιστον εἶναι».¹⁴⁴ Κατά τον Αριστοτέλη, λοιπόν, ο ευδαίμων έχει ανάγκη φίλων και, μάλιστα, «σπουδαίων».¹⁴⁵ Επιπροσθέτως, με την πολιτική φιλία – τη σχέση δηλαδή κατανόησης και αγάπης μεταξύ συμπολιτῶν – οι πόλεις οδηγούνται στην ομόνοια ασφαλέστερα από ό,τι με τη δικαιοσύνη, εφόσον οι φίλοι δεν αδικούν ποτέ ο ένας τον άλλο.¹⁴⁶

Ιδιαίτερα στη σύγχρονη κοινωνία διαπιστώνουμε έμπρακτα την ανιδιοτελή προσφορά φιλίας και αγάπης προς τους συνανθρώπους μας, που έχουν βρεθεί σε δεινή θέση. Η πολιτεία ενεργεί σε παρόμοιες περιπτώσεις με τους διάφορους θεσμούς αλληλεγγύης, όπως η βοήθεια στο σπίτι, η σίτιση, η στέγαση και η φιλοξενία αστέγων σε διάφορες δομές. Αλλά και κάθε πολίτης, χωρίς να γνωρίζει προσωπικά τον έχοντα ανάγκη, διαθέτει, συνήθως, μέρος των αγαθών του προς στήριξη των δυστυχούντων συνανθρώπων του. Η φιλία στην ανώτερη μορφή της αποβλέπει στην ηθική τελείωση και την ευδαιμονία όχι μόνο των φίλων, αλλά

¹⁴¹ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ' 1170 b 14-15.

¹⁴² Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Θ' 1161 a 32 – Πλάτωνος Πολιτεία, Θ 576 a 5-6

¹⁴³ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ' 1169 b 3.

¹⁴⁴ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ' 1169 b 22.

¹⁴⁵ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Γ' 1169 b 23-24: «[...] δεῖ ἄρα τῶν εὐδαίμωνι φίλων».

¹⁴⁶ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Θ' 1155 a 23-27: «ἔοικε δὲ καὶ τὰς πόλεις συνέχειν ἢ φιλία, καὶ οἱ νομοθέται μᾶλλον περὶ αὐτὴν σπουδάζειν ἢ τὴν δικαιοσύνην· ἢ γὰρ ὁμόνοια ὁμοίον τι τῇ φιλίᾳ ἔοικεν εἶναι [...] καὶ φίλων μὲν ὄντων οὐδὲν δεῖ δικαιοσύνης». Βλέπε επίσης Μαραγγιανού-Δερμούση, 506-507.

γενικότερα όλων των ανθρώπων· συνδέεται με την ευτυχία, εφόσον ευτυχισμένος είναι ο πληρέστερα και σταθερότερα ευδαιμών.

3.4 Διανοητικές αρετές

3.4.1 Γενικά

Εκτός από τις ηθικές αρετές ο Αριστοτέλης κάνει λόγο και για διανοητικές αρετές στο Ζ' βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων (π.χ σοφία, φρόνηση, σύνεση κλπ.). Η θεωρία για τις διανοητικές αρετές είναι αναγκαία συμπλήρωση στη διδασκαλία του Αριστοτέλη περί ηθικών αρετών , καθώς και τα δύο είδη αρετών που αποτελούν την «κυρίαν ἀρετήν»¹⁴⁷ αποτελούν την προϋπόθεση της ευδαιμονίας του ανθρώπου. Η ηθική αρετή, όπως προαναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο , ως μεσότητα έχει σχέση με τον ορθό λόγο και τη διανοητική αρετή της φρόνησης, η οποία ορίζεται από τον Αριστοτέλη ως «ἔξιν ἀληθῆ μετά λόγου πρακτικὴν περί τὰ ἀνθρώπων ἀγαθὰ καὶ κακά».¹⁴⁸ Και οι δύο αρετές ανήκουν στο γένος των ἔξεων και ἔχουν ως αντικείμενο το «ἔργον τὸ οἰκεῖον»¹⁴⁹ , το οποίο πρέπει να πραγματοποιεί το υποκείμενο της πράξεως. Στις διανοητικές αρετές όμως δεν υπάρχει μέτρο, όπως στις ηθικές. Όσο πιο πολύ καλλιεργούνται, τόσο καλύτερα, καθώς η επιδίωξή τους είναι η αλήθεια.¹⁵⁰ Ο Αριστοτέλης μάλιστα τις τοποθετεί πάνω και από τις ηθικές αρετές και ποιότητες, καθώς χαρίζουν μεγαλύτερη ευτυχία από τις ηθικές αρετές. Η ευτυχία υπάρχει κυρίως στη σοφία, στον διανοητικό και θεωρητικό βίο, γιατί ο νους αποτελεί την ουσία του ανθρώπου: *«Αυτό που ταιριάζει στη φύση του καθενός είναι στον καθένα το καλύτερο και το πιο ευχάριστο. Στον άνθρωπο ακριβώς το πιο καλό και πιο ευχάριστο είναι η διανοητική ζωή, αν πραγματικά ο νους είναι ό,τι πιο χαρακτηριστικό έχει ο άνθρωπος. Η διανοητική ζωή λοιπόν είναι η πιο ευτυχισμένη, και σε δεύτερη μοίρα η ζωή σύμφωνα με τις άλλες αρετές»*.¹⁵¹ Η τέλεια ευδαιμονία δεν είναι παρά θεωρητική ενέργεια.

¹⁴⁷ Ηθικά Νικομάχεια, Z13, 1144 b 15-17

¹⁴⁸ Ηθικά Νικομάχεια, Z5, 1140 b 5-6

¹⁴⁹ Ηθικά Νικομάχεια, Z2, 1139 a 17

¹⁵⁰ Ηθικά Νικομάχεια, Z2, 1139 b 12-13

¹⁵¹ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια 1178 A

Προχωρώντας στη διδασκαλία των διανοητικών αρετών ο Αριστοτέλης διακρίνει τα μέρη ψυχής σε δύο βασικά «τό τε λόγον ἔχον καί τό ἄλογον». ¹⁵² Το λογικό μέρος της ψυχής σχετίζεται αφενός με αντικείμενα «ὄσων αἱ ἀρχαί μή ἐνδέχονται ἄλλως ἔχειν» ¹⁵³ και αφετέρου με τα «ἐνδεχόμενα». ¹⁵⁴ Το μέρος εκείνο της ψυχής που ασχολείται με την καθαρή θεωρία και γνώση των όντων ονομάζεται από τον Αριστοτέλη «ἐπιστημονικόν» ¹⁵⁵, ενώ το μέρος εκείνο που ασχολείται με αντικείμενα που έχουν το χαρακτήρα του ενδεχόμενου και πιθανού ονομάζεται «λογιστικόν» ¹⁵⁶. Αυτή η διμερής διάκριση του λογικού μέρους της ψυχής δείχνει τη λειτουργία του ανθρώπινου πνεύματος, το οποίο είναι ενιαίο, διαιρείται όμως βάσει των αντικειμένων του σε θεωρητική, πρακτική και ποιητική διάνοια. Αντικείμενο της θεωρητικής διάνοιας είναι το ον και η γνώση αυτού, αντικείμενο της πρακτικής η πράξη και της ποιητικής το ποιεῖν, το έργο που δημιουργεί ο τεχνίτης ή ο καλλιτέχνης.

3.4.2 Επιστήμη, τέχνη, φρόνηση, σοφία, νους

Ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε πέντε διανοητικές αρετές, με τις οποίες η ψυχή του ανθρώπου «ἀληθεύει», ἀπτεται δηλαδή της αλήθειας ¹⁵⁷, την επιστήμη, την τέχνη, τη φρόνηση, τη σοφία και το νου. ¹⁵⁸

Η **επιστήμη** είναι, κατά τον Αριστοτέλη, «ἔξις ἀποδεικτική» ¹⁵⁹, επειδή γνωρίζει την αιτιώδη σχέση των πραγμάτων. Είναι γνώση ακριβής που στηρίζεται στα «καθόλου» ¹⁶⁰, δηλαδή σε γενικές αρχές και έννοιες, στις οποίες οδηγείται με την επαγωγική μέθοδο ¹⁶¹ και τις οποίες χρησιμοποιεί παραγωγικά για τη σύλληψη της αλήθειας και της γνώσης του όντος. Η καθαρή επιστήμη στηρίζεται ακριβώς στη γνώση των επιστημονικών αρχών ¹⁶², από τις οποίες εξάγονται τα συμπεράσματα των επιμέρους.

¹⁵² Ηθικά Νικομάχεια, Z1, 1139 a 4-5

¹⁵³ Ηθικά Νικομάχεια, Z1, 1139 a 7-8

¹⁵⁴ Ηθικά Νικομάχεια, Z1, 1139 a 8

¹⁵⁵ Ηθικά Νικομάχεια, Z1, 1139 a 12

¹⁵⁶ Ηθικά Νικομάχεια, Z1, 1139 a 12

¹⁵⁷ Ηθικά Νικομάχεια, Z3, 1139 b 15

¹⁵⁸ Ηθικά Νικομάχεια, Z3, 1139 b 16-17

¹⁵⁹ Ηθικά Νικομάχεια, Z3, 1139 b 31-32

¹⁶⁰ Ηθικά Νικομάχεια, Z6, 1140 b 31

¹⁶¹ Ηθικά Νικομάχεια, Z3, 1139 b 28-31

¹⁶² Ηθικά Νικομάχεια, Z3, 1139 b 33-34

Η **τέχνη** υπάγεται στη σοφία και είναι «ἔξις μετά λόγου ἀληθοῦς ποιητική»¹⁶³. Είναι η διανοητική μόνιμη κατάσταση της ψυχής του δημιουργού που εκφράζει την αλήθεια στο έργο μέσω της ποίησης και της δημιουργίας. Τα έργα της ποίησης ανήκουν στην κατηγορία του ἔσομένου και ἔνδεχόμενου.¹⁶⁴

Η **φρόνηση**, κατά τον Αριστοτέλη, είναι η διανοητική αρετή που προσδιορίζει τις ηθικές αρετές και δεν είναι ούτε επιστήμη ούτε τέχνη. Δεν είναι επιστήμη, γιατί δεν στηρίζεται σε επιστημονικές αρχές, δε γνωρίζει το διότι των πραγμάτων και δεν αποδεικνύει, οι αρχές της, δηλαδή ο σκοπός και τα μέσα, δεν έχουν την καθολικότητα και τον αναγκαστικό χαρακτήρα της επιστήμης, αλλά «ἐνδέχονται καί ἄλλως ἔχειν».¹⁶⁵ Αντιθέτως, είναι «ἔξις ἀληθῆς μετά λόγου πρακτική περί τά ἀνθρώπων ἀγαθὰ καί κακά»¹⁶⁶ και έχει ως αντικείμενο την πράξη. Αποτελεί την κατεξοχήν αρετή της πρακτικής διάνοιας, μια μόνιμη διανοητική κατάσταση, η οποία μας δείχνει πώς να καταστήσουμε πράξη τους σκοπούς που θέτουν οι άλλες αρετές (αφορά την πρακτική σχετικά με το τι είναι καλό και τι κακό). Υπό την επίδραση αυτής της διανοητικής αρετής, η οποία εκδηλώνεται ως ορθός λόγος τελειοποιείται η ηθική αρετή.¹⁶⁷ Είναι μια ἔλλογη στάση ικανή να πραγματοποιεί τα ἀγαθὰ και συμφέροντα στον ἄνθρωπο και να αποφεύγει τα κακά και βλαβερὰ.¹⁶⁸ Η φρόνηση ελέγχει την προαίρεση και ως διανοητική αρετή καθορίζει καθολικά τη σφαίρα δικαιοδοσίας της πρακτικής διάνοιας. Είναι αρετή καθολική και όχι μερική, διότι πάντα αποτελεί μόνιμη ικανότητα του φρονίμου να βουλευέται εὖ¹⁶⁹ και να βρίσκει λύσεις σε θέματα πρακτικῶς δύσκολα. Είναι μία μορφή ηθικής γνώσεως που κατατείνει στην πραγμάτωση του ἀνθρώπινου ἀγαθοῦ. Το τέλος ἄλλωστε της φρόνησης είναι η «εὐπραξία»¹⁷⁰ του ἀνθρώπου. Και παρόλο που είναι καθολική γνώση κατευθύνεται και στη συγκεκριμένη πράξη, στο πρακτόν και το ἔσχατον¹⁷¹, δηλαδή τις λεπτομέρειες που αφενός συνιστούν την πράξη και

¹⁶³ Ηθικά Νικομάχεια, Z4, 1140 α 10

¹⁶⁴ Ηθικά Νικομάχεια, Z2, 1139 β 8

¹⁶⁵ Ηθικά Νικομάχεια, Z5, 1140 α 35

¹⁶⁶ Ηθικά Νικομάχεια, Z, 1140 α 5-6

¹⁶⁷ Ηθικά Νικομάχεια, Z, 1144 α 7-9, βλ W.D.Ross σσ 305-312

¹⁶⁸ βλ Δ. Κούτρας, «Οι νέοι και η πολιτική: η αριστοτελική εμπειρία», εκδ. Δ. Κούτρας (Αθήνα: Τυποθήτω, 1998) σ 102

¹⁶⁹ Ηθικά Νικομάχεια, Z5, 1140 α 28-31

¹⁷⁰ Ηθικά Νικομάχεια, Z5, 1140 β 7

¹⁷¹ Ηθικά Νικομάχεια, Z8, 1142 α 24-25

αφετέρου αποτελούν τις προϋποθέσεις και τους όρους για την καλή έκβαση της πράξης. Τα στάδια της φρόνησης είναι η βούλευση, η κρίση, με την οποία καταλήγει η βούλευση, η προαίρεση με την οποία αποφασίζεται τι θαπραχθεί και η πράξη ως εφαρμογή της προαίρεσης.¹⁷² Ειδικότερα, η προαίρεση έχει ανάγκη τόσο τη φρόνηση, με την οποία συλλαμβάνει το σκοπό της πράξης, όσο και την αρετή, που είναι η βούλευση για την επιλογή των κατάλληλων μέσων προς επίτευξη του αγαθού.¹⁷³ Επίσης, συνδέεται με την έννοια του κατάλληλου χρόνου επιλογής μιας πράξης, δηλαδή με την επιλογή κατάλληλων συνθηκών.¹⁷⁴ Το να κατέχει κανείς την αρετή του φρονίμου δε συνεπάγεται αναγκαία την ευδαιμονία, επειδή δεν μπορεί να ελέγξει τους αστάθμητους παράγοντες και τις αναπάντητες δυσμενείς καταστάσεις.

Επομένως, η φρόνηση είναι η ύψιστη διανοητική αρετή, η οποία δεν αρκείται μόνο στην εξακρίβωση της αλήθειας στην πρακτική συμπεριφορά του ανθρώπου, δεν τη λέγει μόνο, αλλά την επιτάσσει, είναι δηλαδή «έπιτακτική»¹⁷⁵, γιατί εκτός από την αλήθεια προσδιορίζεται και από το τέλος της πράξης και την όρεξη. Τέλος, ο Αριστοτέλης θεμελιώνει την ηθική του στην αρετή της φρόνησης και όχι στην ηθική συνείδηση. Χρησιμοποιεί μάλιστα τη σύνεσιν¹⁷⁶, τη συνείδηση δηλαδή που προπορεύεται μιας πράξης και είναι συνείδηση του αγαθού που το συλλαμβάνει, το γνωρίζει και έπειτα η φρόνηση το επιτάσσει στον πράττοντα. Έτσι, η ηθική του Αριστοτέλη προσλαμβάνει το χαρακτήρα μιας ηθικής της αρετής και της φρονήσεως. Η ηθική αρετή και η φρόνηση είναι στην ηθική του φιλοσόφου έννοιες αλληλένδετες, γιατί η μία συγκρατεί και δυναμώνει την άλλη. Η φρόνηση δίχως την αρετή θα απέβαινε «πανουργία»¹⁷⁷ και η αρετή χωρίς φρόνηση θα βρισκόταν στην κατάσταση της φυσικής¹⁷⁸ και όχι της κύριας αρετής, που διαρκώς σφάλει.¹⁷⁹

¹⁷² βλ Σκαλτσάς, Θ (1991), «Ο χρυσός αιώνας της αρετής», Αθήνα : Αλεξάνδρεια

¹⁷³ Ηθικά Νικομάχεια, Z, 1145 α 4-6

¹⁷⁴ Ηθικά Νικομάχεια, Z, 1104 α 8-10

¹⁷⁵ Ηθικά Νικομάχεια, Z10, 1134 α 8-9 – 1139 α 22

¹⁷⁶ Ηθικά Νικομάχεια, Z10, 1142 b 34 – 1143 α 18

¹⁷⁷ Ηθικά Νικομάχεια, Z12, 1144 α 23-31

¹⁷⁸ Ηθικά Νικομάχεια, Z13, 1144 b 15-17

¹⁷⁹ Ηθικά Νικομάχεια, Z13, 1144 b 1-17

Καταληκτικά, κατά τον Αριστοτέλη δεν είναι όλες οι αρετές φρονήσεις, όπως είναι για τον Σωκράτη, αλλά «οὐκ ἄνευ φρονήσεως». Η αρετή είναι ἔξη και μάλιστα «κατά τον ὀρθόν λόγον»¹⁸⁰, ο οποίος ταυτίζεται με τη φρόνηση.

Η σοφία έχει διττό περιεχόμενο και άπτεται τόσο της ηθικής όσο και της διανοητικής αρετής. Είναι η κατεξοχήν διανοητική αρετή και αποκτάται μέσω της διδασκαλίας. Η φρόνηση σχετίζεται με το πρακτό, ενώ η σοφία με τον θεωρητικό βίο, χωρίς αυτός ο διαχωρισμός να σημαίνει την αδυναμία τους να συνυπάρξουν στην αριστοτελική αρετολογία. Αντίθετα συμπληρώνουν η μία την άλλη, καθώς η φρόνηση δραστηριοποιεί την ηθική αρετή, ενώ η σοφία ορίζεται «ἐκ δὴ τῶν εἰρημένων δῆλον ὅτι ἡ σοφία ἐστὶ καὶ ἐπιστήμη καὶ νοῦς τῶν τιμιωτάτων τῆ φύσει».¹⁸¹ Είναι η ακριβεστάτη των επιστημών και είναι και νους και επιστήμη. Η σοφία είναι ίδια για όλους, όχι όμως και η φρόνηση. Από την άλλη, η πολιτική δεν είναι το ίδιο πράγμα με τη σοφία, διότι, αν ήθελε κάποιος να καλέσει σοφία τη γνώση εκείνου, το οποίο είναι για όλους τους ανθρώπους ωφέλιμο, θα υπήρχαν πολλές σοφίες. Η σοφία, λοιπόν, είναι η γνώση και η κατανόηση των πραγμάτων εκείνων, τα οποία είναι από τη φύση τους υπέρτατα. Ως αρετή της καθαρής θεωρίας και του θεωρητικού βίου συντελεί μάλιστα στην ύψιστη ευδαιμονία και μακαριότητα του φιλοσόφου που αποτελεί και το ύψιστο ιδεώδες του ανθρώπου.¹⁸²

Ο νους είναι η διανοητική αρετή που συλλαμβάνει εννοιακά τις πρώτες αρχές, από τις οποίες εκκινεί ο συλλογισμός και η απόδειξη της επιστήμης. Είναι η αρετή που έχει ως αφετηρία την αίσθηση και τα καθ' ἑκάστον και συλλαμβάνει με την επαγωγική μέθοδο τις αρχές¹⁸³ και τα καθόλου. Η σημασία του νου ποικίλλει ανάλογα με το τι προσδιορίζει. Υπάρχει ο παθητικός νους και ο ποιητικός. Ο ποιητικός έχει ως χαρακτηριστικό του την ενόραση ή τη διαίσθηση, η οποία υφίσταται δυνάμει του παθητικού νου, ενώ θεωρητικός νους είναι αυτός που δημιουργεί την καθαρή ενέργεια.

¹⁸⁰ Ηθικά Νικομάχεια, Z13, 1144 b 23

¹⁸¹ Ηθικά Νικομάχεια, Z, 1141 b 2-4

¹⁸² Ηθικά Νικομάχεια, K7, 1177 b 12-1178 α 8

¹⁸³ Ηθικά Νικομάχεια, Z6, 1140 b 31-1141 α 8, Z3 1139 b27-31

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συμπερασματικά, ολοκληρώνοντας τη συνοπτική παρουσίαση της διδασκαλίας του Αριστοτέλη περί αρετής, θα προβούμε σε διαπιστώσεις που σχετίζονται συνολικά με την ηθική θεωρία του. Ένα λοιπόν από τα πιο καίρια ζητήματα, που απασχόλησε τη φιλοσοφική του ηθική είναι το ζήτημα της ευδαιμονίας, όπως αυτό ορίζεται από τον προσδιορισμό των εννοιών του αγαθού και της αρετής, ως μέσα επίτευξής της και προϋποθετική της αρχή. Ακρογωνιαίος λίθος της αριστοτελικής ηθικής είναι η ευδαιμονία, η οποία νοείται σε σχέση με το σκοπό μας, το τέλος δηλαδή που επιδιώκουμε. Σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, κάθε πράξη μας θα πρέπει να προσανατολίζεται προς την επίτευξη αυτού του στόχου, καθώς η ευδαιμονία συνιστά ένα άυταρκες τέλος, το οποίο οφείλει να επιδιώκει ο άνθρωπος σε ολόκληρη τη διάρκεια του βίου του. Ο Αριστοτέλης θεωρούσε ότι όλοι μπορούν να ευδαιμονούν εφόσον κατανοήσουν τη φύση τους και επιδιώξουν την αρετή που αρμόζει στην κοινωνική τους τάξη. Ορίζοντας, λοιπόν την ευδαιμονία ως «ψυχής ενέργειά τις κατ' ἀρετήν τελείαν», ενέργεια δηλαδή, όχι κατάσταση, και πάντως ενέργεια της ψυχής του ανθρώπου, με τους κανόνες της τέλειας αρετής, πιστοποιείται καθαρά η βαθιά πίστη του Αριστοτέλη πως την ευδαιμονία τους οι άνθρωποι μόνο με την κατάκτηση της αρετής μπορούν τελικά να την εξασφαλίσουν. Αυτός ήταν και ο λόγος που ο Αριστοτέλης αναζήτησε με πολλή επιμονή, αλλά και με πολύν ρεαλισμό τον ορισμό της αρετής: στην πραγματικότητα άλλωστε τα *Ηθικά Νικομάχεια* είναι, σχεδόν στο σύνολό τους, μια διεξοδικότατη διερεύνηση του ενδιαφέροντος αυτού θέματος. Διαχωρίζει τις αρετές σε διανοητικές και ηθικές, ιεραρχώντας και διαβαθμίζοντάς τις.

Μέσα από την διαπραγμάτευση των αρετών έγινε φανερό και η σημασία του Λόγου, ως κατευθυντήριας δύναμης της ηθικής δραστηριότητας. Εμβαθύνοντας στις ηθικές αρετές διαπίστωσε πως δεν αποκτώνται, όπως πίστευε ο Σωκράτης, με μια εις βάθος γνωσιολογική κατανόηση, αλλά εμπεδώνονται με τη άσκηση. Οι ηθικές αρετές δηλαδή υπάγονται στο πεδίο της εφαρμογής μιας ηθικής πράξης, με άλλα λόγια είναι εκτελέσεις, αυτών που οι διανοητικές αρετές συνέλαβαν στο χώρο της θεωρίας. Η αρετή είναι τελεολογική,

αφού οι πράξεις δεν επιλέγονται με κριτήριο την ορθότητά τους, αλλά επειδή μας μεταφέρουν εγγύτερα στο αγαθό να υπάρξει μόνο ως προοπτική του τέλειου βίου. Για τον Αριστοτέλη η αρετή βρίσκεται τόσο στην πρόθεση όσο και στην πράξη, εντούτοις όμως η εκτέλεση των πράξεων απαιτεί πολλά μέσα.

Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι ο βίος του ανθρώπου, ο οποίος είναι εναρμονισμένος με τις αρετές είναι ευδαιμονικότερος και οδηγεί τους ανθρώπους σε ευχαρίστηση. Το ενδιαφέρον του μάλιστα επικεντρώνεται στην ίδια την ηθική στάση του ανθρώπου και στους τρόπους που θα πρέπει να υιοθετήσει, έτσι ώστε να ζήσει ευτυχέστερος. Η καλοσύνη και η ευδαιμονία είναι δυο ιδιότητες απόλυτα ταυτισμένες στον Αριστοτέλη. Κάθε άνθρωπος ενδιαφέρεται για την προσωπική του ευτυχία και εστιάζει την ηθική του σε ατομικό επίπεδο. Ο άνθρωπος οφείλει να στρέφεται σε πράξεις, οι οποίες θα είναι ενάρετες τόσο για το ατομικό του συμφέρον, όσο και για το συμφέρον των άλλων ανθρώπων.

Βιβλιογραφία

- Γεωργούλης Κων/νος, Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας , Τόμος Α΄ (Αθήνα: εκδ. Παπαδήμα, 1975) σσ 242-247
- Ιγνατιάδης Γ.Μ, «Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια (Β,6 εκδ.9-20 και 7 εκδ. 1-6)»Στο περιοδικό Φιλολόγος (Τόμος Ε΄, Τεύχος 19-20 Μάρτιος 1980
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Γ2 (Κλασσικός Ελληνισμός)
- Κάνδρος Π, Στοιχεία για τη διδασκαλία στο Γυμνάσιο της πραγματείας του Αριστοτέλη για τη φιλία . Στο περιοδικό Φιλολόγος , Τόμος Ε, τεύχος 19-20, Μάρτιος 1980
- Κόντος Π, Η Αριστοτελική Ηθική ως Οντολογία: Φρόνησις, Τέχνη, Σοφία (Αθήνα: Κριτική, 2000), 108.
- Κούτρας Δημήτριος, Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους τομ.Α Ηθική (εκδ. Δεύτερη Αθήνα, 2004)
- Κούτρας Δημήτριος, «Οι νέοι και η πολιτική: η αριστοτελική εμπειρία», εκδ. Δ.Κούτρας (Αθήνα: Τυποθήτω, 1998)
- Κούτρας Δημήτριος, Η Κοινωνική Ηθική του Αριστοτέλους: Αί Αρεταί τῆς Δικαιοσύνης και τῆς Φιλίας (Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1973)
- Λυπουρλής Δημήτριος, Τα Ηθικά Νικομάχεια και η διδασκαλία τους από το σχολικό εγχειρίδιο. Στο περιοδικό Φιλολόγος, Τόμος Ε, τεύχος 19-20, Μάρτιος 1980
- Μπαγιόνας Αύγουστος, Μαθήματα ηθικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, Θεσσαλονίκη : ΑΠΘ, 1975
- Πελεργίνης Θ, Ηθική Φιλοσοφία (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997)
- Σκαλτσάς Θεόδωρος, Ο χρυσούς αιών της αρετής : Αριστοτελική Ηθική (Αθήνα : Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1993)
- Düring Ingemar, Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και Ερμηνεία της Σκέψης του, τόμος Β΄, μετάφραση Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα (Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1999)
- Ross W.D, Αριστοτέλης, Μετάφραση Μαριλίζα Μήτσου. Αθήνα ΜΙΕΤ, 1993
- Adler Mortimer J, Ο Αριστοτέλης για όλους : Δύσκολος στοχασμός σε απλοποιημένη μορφή (Αθήνα : Εκδόσεις Παπαδήμα,1998)

- M. Pakaluk, Aristotle's Nicomachean Ethics: An Introduction (New York: Cambridge University Press, 2005)
- J. Swanson, The Public and the Private in Aristotle's Political Philosophy (London: Cornell University Press, 1992), 16.

Πηγές

- <https://el.wikipedia.org/wiki/Αριστοτέλης>
- <https://el.wikisource.org/wiki/Συγγραφέας:Αριστοτέλης>